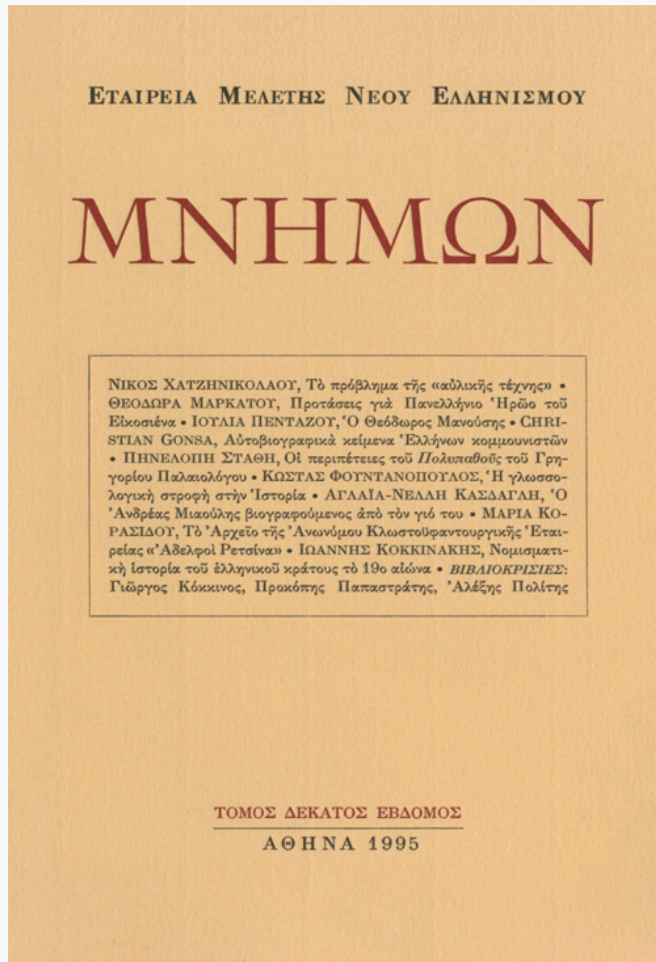


## Μνήμων

Τόμ. 16 (1994)



### ΣΥΣΤΗΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

GUNNAR HERING

doi: [10.12681/mnimon.546](https://doi.org/10.12681/mnimon.546)

#### Βιβλιογραφική αναφορά:

HERING, G. (1994). ΣΥΣΤΗΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ. *Μνήμων*, 16, 9–36. <https://doi.org/10.12681/mnimon.546>

† GUNNAR HERING

## ΣΥΣΤΗΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Την 1 Δεκεμβρίου 1918 εκδόθηκε η επίσημη διακήρυξη της ίδρυσης του λεγομένου «Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων» (Kraljevine SHS) (το όνομα «Γιουγκοσλαβία» εξακολουθούσε να δηλώνει ένα πολιτικό πρόγραμμα, μια ιδεολογία και όπως θα δούμε θεσπίστηκε ως όνομα του νέου Κράτους μόλις το 1929). Για εκατομμύρια πολίτες του το νέο Κράτος έμοιαζε να πραγματοποιεί έναν παλιό πόθο: τον πόθο της πολιτικής ένωσης των Νοτιοσλάβων — τ' όνομα Γιουγκοσλαβία άλλωστε αυτό σημαίνει: Νοτιοσλαβία. Στην ένωση αυτή δεν έλαβαν μέρος οι Βούλγαροι, Νοτιοσλάβοι κι αυτοί, αλλά για λόγους που δεν θα αναπτύξω εδώ η συρρίκνωση της νοτιοσλαβικής ιδέας απασχολούσε πολύ λίγο τους πολίτες του Βασιλείου. 80% των κατοίκων του νέου Κράτους ήταν Νοτιοσλάβοι («Γιουγκοσλάβοι»), αλλά προφανώς δεν αποτελούσαν ένα έθνος. Στο νέο αυτό Κράτος ενώθηκαν τρία βασίλεια: της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Κροατίας· ιδιαίτερες ενότητες αποτελούσαν η τέως ουγγρική Vojvodina, η τέως αυστριακή Σλοβενία και Δαλματία και η σερβική Μακεδονία εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό σερβική κυριαρχία. Όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της πρώτης απογραφής του πληθυσμού (31.1.1921) ζούσαν στο νέο Κράτος 11.98 εκατομμύρια κάτοικοι, από τους οποίους κατηγοριοποιήθηκαν τα τρία τέταρτα ως Σέρβοι και Κροάτες και 8.5% ως Σλοβένοι· οι υπόλοιπες εθνικές ομάδες ήταν Γερμανοί, Ούγγροι, Αλβανοί καθώς και μεγάλος αριθμός μικρών μειονοτήτων. 47% των πολιτών ήταν ορθόδοξοι, 39% καθολικοί, 11% μουσουλμάνοι.

Ενώ το νέο Κράτος έμοιαζε, όπως είπα πιο πάνω, να εκπληρώνει ένα παλιό όνειρο, διαμφισβητούνταν όλα από την αρχή: η διαδικασία της συγκρότησής του, το πρώτο του σύνταγμα, το πολίτευμα, οι εκλογές, ο κρατικός μηχανισμός, οι διαδικασίες ενοποίησής του, η πρακτική πολιτική. Χαρακτη-

---

\* Το κείμενο αυτό δημοσιεύεται με τη μορφή που εκφωνήθηκε στα γραφεία της ΕΜΝΕ, στις 22.2.1994. Λόγω της μακράς ασθένειάς του, ο συντάκτης του δεν πρόλαβε να το επεξεργαστεί.

ριστικό σύμπτωμα των αλληπάλληλων κρίσεων ήταν η αστάθεια των κυβερνήσεων: Από την ψήφιση του συντάγματος το 1921 ως το τέλος 1928, δηλ. ως την παραμονή της κήρυξης της βασιλικής δικτατορίας, πέρασαν 24 κυβερνήσεις από το πολιτικό προσκήνιο· 4 μήνες ήταν ο μέσος όρος ζωής μιας κυβέρνησης.

Στις παρατηρήσεις που ακολουθούν θα ήθελα να σκιαγραφήσω ορισμένες δομικές κρίσεις της Γιουγκοσλαβίας. Τις απαραίτητες εξηγήσεις και ιστορικές αναδρομές θα παρουσιάσω έτσι, ώστε να συμβάλουν στην ανάλυση των κρίσεων αυτών.

Στην ανάλυση των κρίσεων χρησιμοποιώ ένα τυπολογικό σχήμα κρίσεων που επεξεργάστηκαν οι Almond, Pye, LaPalombara κι άλλοι. Το σχήμα αυτό έχει ένα μεγάλο πλεονέκτημα: είναι ένα ανοιχτό σχήμα που δεν προτείνει δογματικές εξηγήσεις της ιστορικής εξέλιξης. Θα συνοψίσω τα απαραίτητα για τις ακόλουθες παρατηρήσεις στοιχεία του<sup>1</sup>.

Υποτίθεται ότι κάθε Κράτος πρέπει στο πέρασμα του χρόνου να λύσει έξι βασικά προβλήματα και συνεπώς ν' αντιμετωπίσει έξι κρίσεις. Εφόσον τα προβλήματα αυτά μπορεί είτε να υφίστανται για μεγάλο χρονικό διάστημα ή να τίθενται εκ νέου σε μεταγενέστερη φάση, είναι πιθανό και οι αντίστοιχες κρίσεις να είναι σχετικά μεγάλης διάρκειας ή να επανέρχονται. Επομένως μπορεί μία κρίση να επικαλύπτει άλλη, διαφορετικές κρίσεις να διαπλέκονται και ίσως να εντείνουν η μία την άλλη. Για μείζονα λόγο ισχύει αυτό για Κράτος σαν τη Γιουγκοσλαβία που ιδρύθηκε μονομιάς με απόφαση που εξασφάλιζε μόνον την αναγνώρισή του κατά το διεθνές δίκαιο, αλλά δεν δημιούργησε εκ του μηδενός Κράτος με σύνταγμα, πολίτευμα, διοίκηση, δίκαιο και συνοχή του πληθυσμού. Ποιές είναι λοιπόν οι κρίσεις αυτές; (1) Κάθε Κράτος της νεότερης ιστορίας έπρεπε ν' απαντήσει στο ερώτημα της ταυτότητάς του και των πολιτών του (ενοείται ότι η εθνικιστική απάντηση είναι μόνον μία μεταξύ άλλων), μ' άλλα λόγια διέρχεται μια λανθάνουσα ή έκδηλη κρίση ταυτότητας. (2) Έπειτα πρέπει το Κράτος να λύσει (μάλιστα κατ' επανάληψη) το πρόβλημα της νομιμότητας με την έννοια της *légitimité*, δηλ. της γενικής παραδοχής του από τους πολίτες, όχι με την έννοια της τυπικής νομικής *légalité*. Συνεπώς περνάει το Κράτος κρίσεις νομιμότητας. (3) Το Κράτος πρέπει να εξασφαλίσει ένα μίνιμουμ ενότητας της επικράτειας κι οι διαδικασίες της ενο-

---

1. 1. *Legitimierungsfunktionen* (Λειτουργίες νομιμοποίησης): 1.1 Identitätskrise (Κρίση ταυτότητας)· 1.2 Legitimitätskrise (Κρίση νομιμότητας) (*légitimité*, όχι *légalité*)· 2. *Prozessfunktionen* (Λειτουργίες πολιτικών διαδικασιών) 2.1 Integrationskrise (Κρίση ενοποίησης)· 2.2 Partizipationskrise (Κρίση συμμετοχής)· 3. *Leitungsfunktionen* (Λειτουργίες παροχής υπηρεσιών)· 3.1 Penetrationskrise (Κρίση διεισδύσεως)· 3.2 Distributionskrise (Κρίση διανομής). Leonard Binder / James Coleman (Hsgg.): *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton 1971.

ποίησης αυτής είναι στη νεότερη και τη σύγχρονη ιστορία ταχύρρυθμες κι εντατικές. Κατά τη διαδικασία αυτή εκδηλώνονταν κρίσεις ενοποίησης. (4) Κάθε Κράτος πρέπει να αποφασίσει για τους κανόνες συμμετοχής ατόμων και κοινωνικών ομάδων στην άσκηση των εξουσιών και στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού κι αντιμετωπίζει επομένως κρίσεις συμμετοχής. (5) Η άσκηση της εξουσίας, η ανάγκη κι η ζήτηση παροχής υπηρεσιών προϋποθέτει κάποιο βαθμό διείσδυσης του Κράτους στα διάφορα διαμερίσματα της επικράτειας και στους διάφορους τομείς της κοινωνικής οργάνωσης κι επομένως αντιμετωπίζει κρίσεις διείσδυσης (penetration). Την κρίση διείσδυσης δεν θα ήθελα όμως ν' αναλύσω στα πλαίσια αυτών των παρατηρήσεών μου γιατί ένα τέτοιο εγχείρημα, για το οποίο λείπουν άλλωστε οι στοιχειωδέστερες προεργασίες, θα έπρεπε να στηριχτεί ακόμη και σε τεχνικές λεπτομέρειες της διείσδυσης του Κράτους, λεπτομέρειες που ενδεχομένως θα σας κούραζαν. (6) Τέλος συμμετέχει το Κράτος στις διαδικασίες διανομής των αγαθών και εμπλέκεται σε κρίσεις διανομής.

Ας κοιτάξουμε λοιπόν πώς εμφανίστηκαν και διαμορφώθηκαν οι κρίσεις αυτές στη Γιουγκοσλαβία του μεσοπολέμου. Εννοείται ότι θα παρουσιάσω μόνον ελάχιστες ενδεικτικές πληροφορίες, αλλιώς θ' αναγκάζοσαστε εσείς να μετρήσετε το πέρασμα του χρόνου απόψε όχι με το ρολόι αλλά με την απξέντα.

### 1. Η κρίση ταυτότητας

Όπως είναι γνωστό, η ιδέα της πολιτικής ένωσης των Νοτιοσλάβων σ' ένα Κράτος υποστηρίχτηκε στο 19ο και 20ό αιώνα από διάφορους Νοτιοσλάβους ιδεολόγους, συγγραφείς και πολιτικούς καθώς κι από ξένους. Η ιδέα αυτή πολλές φορές δεν εξέφραζε παρά τον αφελή σερβικό ή κροατικό μεγαλοϊδεατισμό. Κίνημα Νοτιοσλαβισμού, που βρήκε ευρύτερη απήχηση στον πνευματικό κόσμο, διαμορφώθηκε μόνον στην Κροατία στις αρχές του 19ου αιώνα: πρόκειται για το πολιτικό, πολιτιστικό, ακόμη και λογοτεχνικό ρεύμα του λεγομένου «Ιλλυρισμού», φορείς του οποίου ήταν λόγιοι, φιλελεύθεροι ευγενείς κι αστοί. Κεντρική προσωπικότητα του Γιουγκοσλαβισμού υπήρξε ο καθολικός επίσκοπος του Djakovo, Strossmayer. Δεν μπορούμε εδώ να παρακολουθήσουμε την ιστορία της ιδέας αυτής. Είναι ενδεικτικό ότι στο Zagreb ιδρύθηκε, στα χρόνια της Αυστρο-Ουγγρικής Μοναρχίας, η Γιουγκοσλαβική Ακαδημία των Επιστημών, η μόνη Ακαδημία που είχε τον τίτλο αυτό. Κάπως σχηματικά θα έλεγα ότι στις παραμονές της ίδρυσης του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων η ιδέα αυτή είχε διαφοροποιηθεί. Μια μικρή μειοψηφία κυρίως διανοουμένων υποστήριζε την πρόταση, σύμφωνα με την οποία οι νοτιοσλαβικοί λαοί να αποτελέσουν μια νέα εθνική οντότητα, τη Γιουγκοσλαβική. Πολλοί περισσότεροι άνθρωποι έλπιζαν ότι η ένωση των Νο-

τιοσλάβων θα εμπέδωνε τη θέση τους απέναντι στα μεγαλύτερα Κράτη της Ευρώπης και θα προάσπιζε την ανεξαρτησία τους. Για το λόγο αυτό συμφωνούσαν κατ' αρχήν με το πρόγραμμα της ενοποίησης όπως προβλήθηκε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Την ιστορική εμπειρία των Κροατών —την εμπειρία της κάθε τάξης για διαφορετικούς λόγους— είχε σφραγίσει η αδιάκοπη προσπάθεια διαφύλαξης κάποιας αυτονομίας στα πλαίσια της Μοναρχίας. Στην προσπάθεια αυτή οι Κροάτες πρόβαλλαν στο επίπεδο άρθρωσης των φεουδαλικών δικαιοκινήσεων ένα σοβαρό επιχείρημα: Στα *Pacta conventa* (1102) μεταξύ του άλλοτε μεγάλου κροατικού βασιλείου και του στέμματος της Ουγγαρίας δεν επικυρώθηκε, όπως πίστευαν οι Ούγγροι, η ενσωμάτωση της Κροατίας στην Ουγγαρία *jure gladii*, παρά συνομολογήθηκε η προσωπική ένωση του κροατικού στέμματος με το ουγγρικό στέμμα του Αγ. Στεφάνου, και χάρη στη ρύθμιση αυτή διατηρούσαν οι Κροάτες δικούς των θεσμούς: τον *Banus*, τη Βουλή (*Sabor*), το δικαίωμα να χρησιμοποιούν στην επικοινωνία με το στέμμα και τις ουγγρικές αρχές τη λατινική γλώσσα. Δε μας ενδιαφέρει εδώ ποια ερμηνεία των *Pacta conventa* είναι η ορθή, αλλά η διαπίστωση ότι βάση της ιστορικής αυτοκατανόησης των Κροατών, βάση της αξίωσης να διαφυλάσσεται η αυτονομία τους (για όποιους λόγους και με όποιες προσδοκίες για κάθε τάξη σε κάθε εποχή) ήταν η πεποίθηση ότι στα πλαίσια της ουγγρικής μοναρχίας δεν έπαψε ποτέ να υφίσταται η κρατική υπόσταση της Κροατίας κι εξακολουθούσε να υφίσταται όταν οι Αψβούργοι κληρονόμησαν το 1526 το ουγγρικό στέμμα. Στο 19ο αιώνα δεν παρέπεμπαν μόνον οι περισσότεροι ευγενείς στα *Pacta conventa* για να διαφυλάξουν τα φεουδαλικά τους δικαιώματα που αλλοιώνονταν από ουγγρικές παρεμβάσεις και κλονίζονταν από τον εκσυγχρονισμό της Αυστρίας: αστοί και διανοούμενοι εναντιώνονταν στην πίεση του εκμαγιαρισμού και για το λόγο αυτό διασπάστηκε το 1848 η συμμαχία φιλελευθέρων και δημοκρατικών με αποτέλεσμα να συμμαχήσουν οι Κροάτες με τη Βιέννη εναντίον των Ούγγρων δημοκρατών που εννοούσαν την ισότητα και ως αποτέλεσμα της αφομοίωσης των μη Μαγιάρων υπηκόων. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι ο «Ιλλυρισμός» πρόβαλε αμυνόμενος την πολιτιστική και γλωσσική έννοια της νοτιοσλαβικής ενότητας. Μετά το αυстро-ουγγρικό συμβιβασμό του 1867, που αδίχησε προπάντων οικονομικά την Κροατία, το αίτημα της αποκατάστασης της κρατικής οντότητας κέρδιζε ακόμη περισσότερο έδαφος. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι το πρώτο μοντέρνο κροατικό κόμμα ονομαζόταν «Κόμμα [του] Δικαίου». Οι φιλελεύθεροι και δημοκρατικοί συνδύαξαν το ιστορικό επιχείρημα με τις θεωρίες περί *contrat social* και με θεωρίες του φυσικού δικαίου. Φορείς του Κόμματος Δικαίου υποστήριζαν και την ιδέα να μετεξελιχτεί σε συνεργασία με τη Βιέννη η Διπλή Αυστρο-Ουγγρική Μοναρχία σε Τριπλή με τρίτο συστατικό στοιχείο το νοτιοσλαβικό.

Μια τρίτη εναλλακτική στάση άρχισε να διαγράφεται από το 1905, όταν κατώτεροι αξιωματούχοι της Μοναρχίας κι ο ιστορικός Friedjung προσπάθησαν με την παρουσίαση πλαστών εγγράφων σκοτεινής προέλευσης να τεκμηριώσουν ανατρεπτικές αλυτρωτικές κινήσεις Σέρβων και Κροατών πολιτικών κύκλων της Μοναρχίας σε συνεννόηση με το Βελιγράδι. Αμυνόμενοι κατά της άδικης αυτής κατηγορίας Κροάτες και Σέρβοι πολιτικοί συγκρότησαν το λεγόμενο κροατο-σερβικό συνασπισμό. Στην εμπειρία αυτής της κίνησης στηριζόταν, όπως θα δούμε παρακάτω, μια ιδιάζουσα πρόταση για τη λύση του γιουγκοσλαβικού προβλήματος.

Κεντρικό στοιχείο της σερβικής εθνικής ιδέας δεν ήταν, όπως στην περίπτωση των Κροατών, η διατήρηση και πλήρης επαναλειτουργία νομικά υπαρκτού Κράτους, αλλά η αποκατάσταση του μεσαιωνικού σερβικού Κράτους· στη διαδικασία και της απελευθέρωσης των αλυτρώτων και της προσάρτησης των λεγομένων «ιστορικών» εδαφών ασχέτως της εθνικής συνείδησης των κατοίκων τους το σερβικό Κράτος θα έπαιζε το ρόλο του Πεδεμοντίου στην ενοποίηση της Ιταλίας. Επομένως οι κυρίαρχοι κύκλοι της Σερβίας θεωρούσαν ότι ως απελευθερωτές όφειλαν να εντάξουν τους λεγομένους αλύτρωτους στο διευρυμένο σερβικό Κράτος. Πώς εννοούσαν την απελευθερωτική τους αποστολή φάνηκε μετά την κατάκτηση των νέων εδαφών στους Βαλκανικούς Πολέμους: Οι Σλαβομακεδόνες καταδυναστεύονταν απεινώς είτε ως προδότες της σερβικής τους καταγωγής είτε ως πέμπτη φάλαγγα των Βουλγάρων είτε ως δήθεν «ανύπαρκτη» ξεχωριστή ομάδα. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Σλοβένοι, οι Κροάτες και οι Βόσνιοι απαιτούσαν να περιληφτεί στην προτεινόμενη ομοσπονδία και η σερβική Μακεδονία ως ξεχωριστή οντότητα διότι θεωρούσαν, όχι άδικα βέβαια, τη μεταχείριση των μη Σέρβων πολιτών της Σερβίας ως δείγμα του δικού τους μέλλοντος. Το τονίζω αυτό, διότι τελευταία διάφοροι αρθρογράφοι, λιβελλογράφοι κι αυτοσχέδιοι βαλκανιολόγοι διατείνονται ότι η σλαβομακεδονική ιδιαιτερότητα όπως και η ιδιαιτερότητα των Μουσουλμάνων της Βοσνίας (κι εθνογένεση εν συνεχεία) είναι επινόηση κομμουνιστών και ιδιαίτερα του «τιτοϊσμού».

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1914 δήλωσε η σερβική κυβέρνηση ότι στόχος της στον πόλεμο θα είναι η ένωση όλων των Νοτιοσλάβων με κέντρο το Βελιγράδι. Και στη διακήρυξη του Niš (7.12.1914) η σερβική κυβέρνηση όρισε στόχο της στα πλαίσια και με το λεξιλόγιο του αλυτρωτισμού, ότι διεξάγεται «αγών διά την απελευθέρωσιν και ένωσιν των υποδούλων αδελφών μας Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων.» Πόσο δυσχερής θα ήταν η πραγματοποίηση του στόχου αυτού φάνηκε όταν μετά την ίδρυση, το 1915, της Νοτιοσλαβικής Επιτροπής στο Λονδίνο βολιδοσκοπούσε ο ιθύνων νους της, ο Κροάτης Ante Trumbić, δυνατότητες συνεννόησης με τους Σέρβους και ζητούσε να επισπευστούν οι σχετικές ενέργειες επειδή φοβόταν ότι η Entente θα προσέφερε κροα-

τικά και δαλματικά εδάφη στην Ιταλία για να την αποσπάσει από την συμμάχια των κεντρικών δυνάμεων. Η Επιτροπή στο Λονδίνο πρότεινε την ομοσπονδιακή οργάνωση του μελλοντικού νοτιοσλαβικού Κράτους, ενώ οι Σέρβοι επέμεναν στο συγκεντρωτικό σύστημα διοργάνωσής του. Η διαφωνία αυτή δεν προέκυψε τυχαία. Οι απόψεις των δύο πλευρών για την οργάνωση του Κράτους δίσταντο ακριβώς επειδή οι προτάσεις τους βασιζόνταν σε διαφορετικές αντιλήψεις τους για την ιστορική ταυτότητα των Νοτιοσλάβων. Το πρώτο όνομα του νέου Κράτους —Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων κι όχι: της Γιουγκοσλαβίας— τεκμηριώνει άλλωστε την αμηχανία. Το 1916 κήρυξε η Σερβία την ένωση του Μαυροβουνίου, της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης μαζί της. Αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων με τους Νοτιοσλάβους της Μοναρχίας ήταν η διακήρυξη της Κέρκυρας (20 Ιουλίου 1917) στην οποίαν εκφράστηκε η αρχή της ένωσης των Νοτιοσλάβων σ' ένα δημοκρατικό και κοινοβουλευτικό Κράτος καθώς και η ισοτιμία των τριών λαών, ενώ δεν επιτεύχτηκε συνεννόηση ως προς την οργάνωση του Κράτους. Οι πολιτικοί εφήυραν όμως τον παρηγορητικό μύθο του «ενός έθνους με τρία ονόματα»: αλλά ο μύθος αυτός αντί να κατευνάσει τα πνεύματα λειτούργησε στην πράξη μάλλον διαλυτικά. Για να κατανοήσουμε όμως τη μεγάλη ιδεολογική και πολιτική φόρτιση των αντιλήψεων αυτών θα πρέπει να κάνουμε άλλη μια παρέμβαση και να σκιαγραφήσουμε τα διαφορετικά πολιτιστικά πλαίσια μέσα στα οποία λειτουργούσαν οι ιδέες αυτές και με την ευκαιρία αυτή να λάβουμε υπόψη την ιδιοσυστασία κι άλλων ομάδων που ως τώρα δεν αναφέραμε: εννοώ τους Δαλματούς, τους Σλοβένους και τους Μουσουλμάνους της Βοσνίας.

Είναι λοιπόν πρόδηλο ότι διέφεραν βασικά οι σερβικές και οι κροατικές αντιλήψεις ταυτότητας. Όπως όλες οι ιδεολογικές κατασκευές λειτούργησαν κι αυτές όταν οι γενεσιουργικές αιτίες της παραγωγής τους δεν υφίσταντο πια — λειτούργησαν σε άλλα συμφραζόμενα.

Καθοριστικός παράγοντας μεγάλης διάρκειας στην ιστορία των Νοτιοσλάβων ήταν η διαμόρφωση του γιουγκοσλαβικού χώρου: Το βόρειο τμήμα του αποτελεί έναν ενιαίο χώρο με την Ουγγαρία και τις παρόχθιες περιοχές του Δούναβη, έναν χώρο ανοιχτό προς Βορρά, ανοιχτό για την επικοινωνία με την ανατολικοκεντρική, την κεντρική κι εν συνεχεία και τη δυτική Ευρώπη που τα πολιτιστικά στοιχεία της προσέλαβε σχετικά εύκολα. Οι Σλοβένοι βρίσκονταν από τον 8ο αιώνα υπό φραγκική κι από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 20ό αιώνα υπό αψβουργική κυριαρχία. Το δυτικό τμήμα του γιουγκοσλαβικού χώρου αποκόπτεται από την παραθαλάσσια ζώνη της Αδριατικής επειδή τα δυσυπέρβατα όρη εκτείνονται παράλληλα προς την ακτή έτσι ώστε να διακόπτεται η επικοινωνία μεταξύ του ανοιχτού αδριατικού χώρου και της ενδοχώρας. Αποτέλεσμα ήταν (1) η ριζική διαφοροποίηση γλώσσας, ηθών, εθίμων και υλικού πολιτισμού σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από την παραθαλάσ-

σια ζώνη, π.χ. στο εσωτερικό της Βοσνίας ή του Μαυροβουνίου, και (2) η διατήρηση, μέσα στις ορεινές περιοχές της δύσβατης ενδοχώρας, νησίδων αποκομμένων πληθυσμών· εδώ βρίσκουμε τα καταφύγια διαφοροποιημένων πληθυσμιακών ομάδων με χαμηλό βαθμό ένταξης και ομογενοποίησης.

Στην κεντρική και νότια βαλκανική ζώνη του γιουγκοσλαβικού χώρου, όπου αντιπαρατάχτηκαν στο Μεσαίωνα διάφορες κυριαρχίες διαπιστώνουμε την πρόσληψη θεσμών και πολιτιστικών στοιχείων του Βυζαντίου. Η ιδιαιτερότητα της σερβικής μεσαιωνικής ιστορίας, μια ιδιαιτερότητα που εντάχτηκε στον πυρήνα των μοντέρνων εθνικιστικών διδαχών, συνίστατο στην ταύτιση κρατικής κυριαρχίας κι εκκλησίας: οι άγιοι της σερβικής εκκλησίας ήταν οι ιδρυτές της δυναστείας και οι σημαντικότεροι ηγεμόνες. Όταν μετά την οθωμανική κατάκτηση έγινε η εκκλησία φορέας της ομαδικής συνείδησης των Σέρβων, διατηρούσε και ζωογονούσε με κάθε λειτουργική πράξη την ανάμνηση της μεσαιωνικής κυριαρχίας. Επειδή μετατοπίστηκε από τον 14ο αιώνα και πέρα ο οικιστικός χώρος των Σέρβων (από τις παλαιές σερβικές περιοχές στη νοτιοδυτική Σερβία, το βόρειο Μαυροβούνιο και το Κοσοβο (Tara, Piva, Lim και Ibar) προς τη Šumadija, τη Vojvodina, την Κροατία και τη Δαλματία, και στο τέλος του 17ου αιώνα, προς τη Νότια Ουγγαρία και τα λεγόμενα Στρατιωτικά Σύνορα της Αψβουργικής Μοναρχίας), στήριζε η σερβική εθνικιστική ιδεολογία ήδη στο 19ο αιώνα τα μεγαλοσερβικά αιτήματα στα εθνογραφικά δεδομένα ως προς τις περιοχές με σερβικό πληθυσμό και στα λεγόμενα «ιστορικά δίκαια» ως προς τις περιοχές που οι Αλβανοί είχαν διαδεχτεί το σερβικό πληθυσμό.

Στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας διαφοροποιήθηκαν τα βόρεια και τα νότια διαμερίσματα του γιουγκοσλαβικού χώρου έτσι ώστε η διαφορετική ιστορική εμπειρία που κρυσταλλώθηκε σε νοοτροπίες κοινωνικών ομάδων εντάχτηκε σε διαφορετικά σχήματα προσδιορισμού της ταυτότητάς των. Σε σύγκριση με την Ουγγαρία, την Κροατία και τη Βοσνία, όπου διατηρήθηκαν ή αναβίωσαν μετά την πρώιμη αναχαίτιση των Οθωμανών φεουδαλικοί θεσμοί, αμβλύνονται στο οθωμανοκρατούμενο σερβικό χώρο οι κοινωνικές αντιπαρατάξεις και επικράτησαν ή αναβίωσαν παλαιά βαλκανικά σχήματα συλλογικής οργάνωσης όπως η φυλή, η μεγάλη οικογένεια, η συλλογική ιδιοκτησία, η κοινότητα με μορφές συλλογικής ευθύνης, η βεντέττα. Φορείς της πολιτικής χειραφέτησης στο 19ο αιώνα ήταν εδώ γεωργοί, κληρικοί και στελέχη της κοινοτικής αυτοδιοίκησης, αλλά στην Κροατία ευγενείς και αστοί, στη Βοσνία Μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες και στις σλοβενικές περιοχές γεωργοί και λόγιοι.

Στη Βοσνία υποδέχτηκε η εκκλησία από το τέλος του 12ου αι. στοιχεία της πίστης και της λατρείας των Βογομίλων κι εκτέθηκε έτσι στην πίεση τόσο των καθολικών όσο και των ορθοδόξων. Πολλές φορές διατυπώθηκαν

υποθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες η διαμόρφωση της βοσνιακής εκκλησίας διευκόλυνε μετά την οθωμανική κατάκτηση (1463) το μαζικό εκούσιο εξισλαμισμό. Στις αρχές του 17ου αιώνα οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν τα τρία τέταρτα περίπου του πληθυσμού της Βοσνίας· αργότερα αυξήθηκε το ποσοστό των Χριστιανών λόγω της μετακίνησης σερβικών και κροατικών πληθυσμών προς τη Βοσνία. Αφού ο ισλαμικός πληθυσμός της Βοσνίας δεν αποσπάστηκε γλωσσικά από το χριστιανικό νοτιοσλαβικό, επιχειρήσαν στο 19ο και το 20ο αιώνα Σέρβοι και Κροάτες ιδεολόγοι να ιδιοποιήσουν τον ισλαμικό αυτό πληθυσμό.

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές η ιδέα της γιουγκοσλαβικής ένωσης δεν ήταν το κατάλληλο ιδεολόγημα για να γεφυρωθούν χάσματα, αντίθετα τα εμφάνισε ως πιο επικίνδυνα. Κανείς δεν μπορούσε να πείσει τους συνομιλητές του με τη δική του απάντηση στο ερώτημα, τί είναι οι Γιουγκοσλάβοι.

Η κρίση ταυτότητας καθόριζε την έκταση και την οξύτητα της κρίσης νομιμότητας με την οποίαν θ' ασχοληθούμε τώρα.

## 2. Η κρίση νομιμότητας

Οι πρώτοι πυρήνες του νέου Κράτους ήταν τα κέντρα εξουσίας της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, έπειτα το Εθνικό Συμβούλιο των Σλοβένων στη Ljubljana (Αύγουστος 1918) και των κατοίκων της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης (20.9.1918)· στις 5 και 6 Οκτωβρίου συγκρότησαν 73 Νοτιοσλάβοι μέλη του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου της Μοναρχίας το «Εθνικό Συμβούλιο των Σλοβένων, Κροατών και Σέρβων» στο Zagreb. Η κροατική Βουλή κήρυξε στις 29 Οκτωβρίου την ένωση της Κροατίας, Σλαβονίας, Δαλματίας και της Rijeka σε ανεξάρτητο και ελεύθερο Κράτος και εξέφρασε την ευχή να επιτευχθεί η ένωση με τους Σλοβένους καθώς και με τη Σερβία και το Μαυροβούνιο και παρέδωσε την εξουσία στο Συμβούλιο. Στα πλαίσια του Εθνικού Συμβουλίου στο Zagreb διαμορφώθηκαν δύο ομάδες: η μία πρότεινε ως πολίτευμα του νέου Κράτους την αβασίλευτη ομοσπονδιακή δημοκρατία, η άλλη που αξιοποίησε τις εμπειρίες της κροατοσερβικής συμμαχίας στην Αψβουργική μοναρχία συνηγορούσε υπέρ της ένωσης με τη Σερβία σ' ένα συγκεντρωτικά οργανωμένο Κράτος, διότι μόνον το συγκεντρωτικό σύστημα θα επέτρεπε την εξέλιξη της νέας γιουγκοσλαβικής ταυτότητας δίχως περιφερειακές και τοπικές εθνικές ιδιαιτερότητες. Την πρώτη τάση υποστήριζαν κυρίως το Κροατικό Λαϊκό Αγροτικό Κόμμα και το Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα· τη δεύτερη μία σαφώς ασθενέστερη ομάδα Σέρβων φορέων της κροατοσερβικής συμμαχίας που λίγο αργότερα συγκρότησαν το Δημοκρατικό Κόμμα.

Ύστερ' από δύσκολες διαπραγματεύσεις στη Γενέβη μ' εκπροσώπους της Σερβίας συμφώνησαν οι δύο πλευρές να σχηματιστεί το κοινό Κράτος πάνω

στη βάση του δυαδισμού, δηλαδή με ομοσπονδιακή δομή. Την εξουσία θ' ασκούσε προσωρινή κυβέρνηση από μέλη της σερβικής κυβέρνησης και του Συμβουλίου. Τελικά δεν εφαρμόστηκε η συμφωνία και όλες οι βολιδοσκοπήσεις ναυάγησαν επειδή υπαναχώρησε η σερβική κυβέρνηση. Λόγω των εξωτερικών κινδύνων απέστειλε το Συμβούλιο μίαν αντιπροσωπεία στο Βελιγράδι για να διαπραγματευτεί την ένωση υπό το ρητό όρο ν' αποφασίσει η μελλοντική Συντακτική Συνέλευση με τα δύο τρίτα των μελών της για το σύνταγμα, τη μορφή του Κράτους και τη διάρθρωση της διοίκησης· την προσωρινή εξουσία θ' ασκούσε αντιπροσωπευτικό συμβούλιο απέναντι στο οποίο ο πρίγκιψ αντιβασιλέας Αλέξανδρος Karadordević θα ήταν υπεύθυνος. Το Συμβούλιο που δεν είχε αναγνωριστεί από τους Συμμάχους έλπιζε ότι επισπεύδοντας την ένωση με τη Σερβία που ήταν αναγνωρισμένο Κράτος και σύμμαχος των δυτικών δυνάμεων θα έθετε φραγμό στις ιταλικές επεκτατικές κινήσεις στην Ίστρια και τη Δαλματία. Ο Αλέξανδρος αθέτησε τη συμφωνία και κήρυξε την 1 Δεκεμβρίου 1918 την ίδρυση του «Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων», προσδιόρισε δηλαδή μόνος του τη μορφή του πολιτεύματος (βασιλεία) κι αποσιώπησε και τον προσωρινό χαρακτήρα της εξουσίας και τον όρο να θεσπιστεί το νέο σύνταγμα με τα δύο τρίτα των μελών της Συντακτικής Συνέλευσης. Οι Συγκεντρωτικοί ισχυρίστηκαν μάλιστα ότι η διακήρυξη αυτή θα δέσμευε και τη Συντακτική Συνέλευση. Έπειτα απ' αυτό συνέβησαν αιματηρά επεισόδια στους δρόμους του Zagreb κι η κροατική πλευρά με την υποστήριξη των Σλοβένων πρόβαλε την πάγια θέση της: ότι δηλ. η κροατική Βουλή δεν είχε άρει την κρατική υπόσταση της Κροατίας ούτε παραιτήθηκε από την κυριαρχία, πολύ λιγότερο εξουσιοδότησε το Εθνικό Συμβούλιο να άρει την κρατική υπόσταση και να καταργήσει την λαϊκή κυριαρχία. Στόχος ήταν η ένωση, όχι η προσχώρηση στο Βασίλειο των Karadordević. Άλλωστε και κατά το σερβικό σύνταγμα του 1903 ο πρίγκιπας δεν είχε το δικαίωμα να διακηρύξει ό,τι διακήρυξε. Η νομιμότητα της διαδικασίας διαμφισβητήθηκε.

Κρίση νομιμότητας άρχισε να λανθάνει και στη σερβική πλευρά, διότι ο Αλέξανδρος νόθευσε το κοινοβουλευτικό πολίτευμα όπως είχε διαμορφωθεί μετά το 1903. Στο σημείο αυτό πρέπει να πούμε δύο λόγια για τον πρίγκιπα-αντιβασιλέα και μετέπειτα βασιλέα Αλέξανδρο. Στον πόλεμο έπρεπε αντί για τον ασθενή και υπερήλικα βασιλέα Πέτρο να είχε αναλάβει την αντιβασιλεία όχι ο Αλέξανδρος, αλλά ο πρεσβύτερος αδελφός του Dorde. Ο Αλέξανδρος επικράτησε χάρη στους αξιωματικούς της οργάνωσης «Ενοποίηση ή θάνατος» (που είναι πιο γνωστή ως «Μαύρη Χειρ»), τους οποίους αργότερα απομάκρυνε από το περιβάλλον του, για να στηριχτεί σε άλλη κλίκα αξιωματικών της Λευκής Χειρός, που ως Σύμβουλοί του αποτελούσαν στο Μεσοπόλεμο μίαν πραγματική υπερκυβέρνηση. Από τις 23 κυβερνητικές κρίσεις ως την δικτατορία του 1929 προκάλεσε η Βουλή μόνον δύο, όλες τις άλλες ο Αλέξανδρος

που δεν αντιτάχτηκε μόνον στα αιτήματα των Κροατών και Σλοβένων αλλά προσπαθούσε επίμονα ν' απομακρύνει τον αρχηγό των Ριζοσπαστών, του μεγαλύτερου δηλαδή σερβικού κόμματος, από την εξουσία.

Εφόσον έμεινε μετέωρο το επίμαχο πρόβλημα της γιουγκοσλαβικής ταυτότητας, δεν μπορούσε να λυθεί ούτε το πρόβλημα της νομιμότητας. Στη Συντακτική Συνέλευση που προήρθε από τις πρώτες εκλογές στις 28.11.1920 όλα τα σερβικά κόμματα υποστήριζαν διάφορες παραλλαγές του (μεγαλοσερβικού) συγκεντρωτισμού και προπάντων τη λεγόμενη εθνική δυναστεία, οι Σέρβοι βουλευτές της Κροατίας είτε συμπαρατάχτηκαν είτε υιοθέτησαν την πρόταση του Δημοκρατικού κόμματος και των Σοσιαλδημοκρατών να υπερκεραστούν όλες οι εθνικές ταυτότητες σε μια νέα γιουγκοσλαβική θεωρώντας ότι αυτός ο στόχος θα ήταν εφικτός μόνον σ' ένα αυστηρά συγκεντρωτικό σύστημα κατά το γαλλικό παράδειγμα. Λόγω των περιστάσεων υποστήριξαν την ιδέα της ένωσης υπό το στέμμα των Karadordević χωρίς ομοσπονδιακή οργάνωση του Κράτους και οι πολιτικοί παράγοντες της Δαλματίας που προσδοκούσαν γρήγορα κι αποτελεσματικά είτε να προστατευτούν από την ιταλική απειλή είτε ν' απελευθερωθούν από την ιταλική κατοχή. Σύμφωνα με τις προτάσεις τους θα διαφυλασσόταν η ιστορική φυσιογνωμία των επί μέρους χωρών χάρη στην ευρεία αποκέντρωση. Κροάτες, Σλοβένοι, Μουσουλμάνοι της Βοσνίας κι όλες οι μη σερβικές μειονότητες ζητούσαν στη διαδικασία της ενοποίησης να γίνει σεβαστή η αρχή της αυτοδιάθεσης των εθνών κι αυτό σήμαινε να μην προδικαστεί το ζήτημα της βασιλευομένης ή αβασίλευτης δημοκρατίας, και η οργάνωση του νέου Κράτους να επιτρέψει την ελεύθερη εξέλιξη των εθνών που το απαρτίζουν, να επιτρέψει δηλαδή την ένταξη χωρίς αφομοίωση.

Το Κροατικό Λαϊκό Αγροτικό Κόμμα αποχώρησε από τη Συνέλευση, διότι με τις ψήφους των σερβικών κομμάτων και του Δημοκρατικού θεσπίστηκε κανονισμός που προέβλεπε να οριστούν οι βουλευτές στο όνομα του βασιλέα και να ψηφιστεί το Σύνταγμα με απλή πλειοψηφία. Ακολούθησαν διαμαρτυρίες και ταραχές στη Μακεδονία, το Κόσοβο και το Μαυροβούνιο. Στις 28.6.21 ψηφίστηκε το Σύνταγμα με πολύ μικρή πλειοψηφία: Από τους 196 αντιφρονούντες έλαβαν μέρος στην ψηφοφορία μονάχα 35, ενώ δεν συμμετείχαν στην κοινοβουλευτική διαδικασία 70% των βουλευτών της Κροατίας και Σλαβονίας, 60% των βουλευτών της Σλοβενίας, 55% των βουλευτών Δαλματίας. Αρνητική ψήφο έδωσαν οι διάφοροι Αγροτικοί, οι Κομμουνιστές και το Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα.

Το νέο πολίτευμα βασιζόταν στο δόγμα «ένα έθνος - ένα Κράτος»: διοικητικά διαιρέθηκε η επικράτεια κατά το γαλλικό παράδειγμα σε Départements (oblasti) με διορισμένο από το βασιλέα νομάρχη. Μόνον στα κατώτερα επίπεδα προβλεπόταν κάποια διοικητική αποκέντρωση και αυτοδιοίκηση. Τα ιστορικά διαμερίσματα τεμαχίστηκαν: η Σλοβενία διαιρέθηκε σε 2, η Κροατία-

Σλαβονία σε 4 νομούς, αλλά οι νέοι αυτοί νομοί τουλάχιστον δεν συγχωνεύτηκαν με περιφέρειες έξω από τα παλιά σύνορα των ιστορικών διαμερισμάτων. Ύστερ' από αυτή την τροπή των πραγμάτων ψήφισαν οι βουλευτές του Κροατικού Αγροτικού Κόμματος την 1 Απριλίου 1921 στο Zagreb το σύνταγμα της ελεύθερης Δημοκρατίας των Γεωργών, χωρίς όμως να θέσουν υπό αμφισβήτηση το στόχο της ενοποίησης, αντίθετα πίστευαν ότι θα έδιναν το έναυσμα για τη μετεξέλιξη του Κράτους σε συνομοσπονδία ελεύθερων δημοκρατιών των γεωργών· γι' αυτό τάχτηκαν υπέρ της αυτοδιάθεσης με δημοψήφισμα της Δαλματίας, της Σλοβενίας, της Βοσνίας κι Ερζεγοβίνης, του Μαυροβουνίου, της σερβικής Μακεδονίας, της Vojvodina κτλ. Μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1921 υφίσταντο λοιπόν στην Κροατία δύο συντάγματα. Οι βάσεις του πολιτεύματος εξακολουθούσαν να διαμφισβητούνται. Δεν υπήρχαν κοινώς παραδεκτοί κανόνες λειτουργίας του Κράτους ούτε κοινώς παραδεκτές μέθοδοι κι αναγνωρισμένα όργανα για το διακανονισμό διαφορών. Στις επόμενες εκλογές της 13 Μαρτίου 1923 τα κόμματα της Αντιπολίτευσης ερμήνευσαν τις ψήφους που έλαβαν ως τεκμήρια διαμφισβήτησης της όλης συντακτικής διαδικασίας, δηλ. της νομιμότητας της συντακτικής εργασίας. Επειδή δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί πλειοψηφία στη Βουλή, συμφώνησαν οι Αγροτικοί με τους Ριζοσπάστες ώστε οι Αγροτικοί να μη συμμετάσχουν στις κοινοβουλευτικές εργασίες κι η στηριζόμενη στη σερβική πλειοψηφία των υπόλοιπων βουλευτών κυβέρνηση να μην εφαρμόσει εκείνες τις διατάξεις του νόμου περί διοικήσεως που αφορούσαν τη διοικητική διαίρεση της χώρας σε νομούς (oblasti). Η συμφωνία δεν κράτησε πολύ: Μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης Pašić-Pribičević που προανάγγειλε δραστικά μέτρα για την ενοποίηση του Κράτους, οι Αγροτικοί κατέλαβαν τις θέσεις τους στη Βουλή που τις συνεδριάσεις της διέκοψε τώρα ο βασιλέας για μεγάλο χρονικό διάστημα για να αποφευχθεί η ήττα της κυβέρνησης. Επόμενο ήταν η παραμόρφωση αυτή του κοινοβουλευτισμού και οι συνακόλουθες προσωπικές παρεμβάσεις του βασιλέα να επιτείνουν την κρίση της νομιμότητας.

Όταν το 1924 προσχώρησε το Κροατικό Αγροτικό Κόμμα στην Πράσινη Διεθνή που έδρευε στη Μόσχα, το σερβικό κατεστημένο και τα σερβικά κόμματα εξαπέλυσαν οξύτατες επιθέσεις εναντίον των Αγροτικών διατυπώνοντας δύο κατηγορίες: (α) Επειδή οι Κροάτες άφησαν να εννοηθεί ότι η Σοβιετική Ένωση δεν είχε υπογράψει τις συνθήκες ειρήνης των Παρισίων κρίθηκε η κίνησή τους ως προσπάθεια να εξασφαλιστεί κάποιο έρεισμα έξω από το οικοδόμημα της ειρήνης, κρίθηκε δηλαδή ως υπονόμηση και της νομικής βάσης της ύπαρξης του Κράτους από την άποψη του Διεθνούς Δικαίου. (β) Η προσχώρηση στην Πράσινη Διεθνή σήμαινε τάχα ότι το Κόμμα πλησίασε μπολσεβικικές θέσεις, ότι έγινε δηλαδή κόμμα ανατρεπτικό. Οι δηλώσεις του προέδρου των Αγροτικών, Stjepan Radić, κάπως επαμφοτερίζονταν: Στην επι-

στολή του από τις 27.6.1924 προς την Πράσινη Διεθνή καθόρισε τη θέση του ως εξής: «Είναι αυτονόητο ότι το Κροατικό Ρεπουμπλικανικό Αγροτικό Κόμμα θα χρησιμοποιήσει για την επίλυση των εσωτερικών ζητημάτων στη Γιουγκοσλαβία και για τον παραμερισμό των σημερινών μιλιταριστικών αστικών κομμάτων μόνο ειρηνικά μέσα, και μόνον στην άκρα περίπτωση, αν αυτά τα ειρηνικά μέσα αποδειχτούν ατελέσφορα, θα προχωρήσει στην επανάσταση». Κατά το τέλος του 1924 εφαρμόστηκε ο αντικομμουνιστικός νόμος περί προστασίας του Κράτους κι εναντίον των Αγροτικών: τα ηγετικά στελέχη τους συνελήφθησαν, η περιουσία του Κόμματος κατασχέθηκε.

### 3. Κρίση ενοποίησης

Η κρίση της ταυτότητας και της νομιμότητας επέτειναν την κρίση της ενοποίησης. Τη διαπλοκή κι επικάλυψη των τριών κρίσεων μπορεί κανείς να τεκμηριώσει στην ιστορία των πολιτικών κομμάτων που τα περισσότερα και με μία εξαίρεση και τα μεγαλύτερα απ' αυτά δεν λειτούργησαν ενοποιητικά. Το εκλογικό έρεισμα των περισσότερων κομμάτων είχε σαφή εθνικά και γεωγραφικά όρια. Κανένα μεγάλο κόμμα δεν μπόρεσε να γίνει κόμμα ενωτικό με ισχυρή παρουσία σ' όλη την Επικράτεια ή τουλάχιστον στα περισσότερα ιστορικά διαμερίσματα.

Το Ριζοσπαστικό Λαϊκό Κόμμα Σερβία του γηραιού Nikola Pašić εξακολούθησε να είναι κόμμα καθαρά σερβικό. Τάχτηκε κατά του γιουγκοσλαβισμού και κατά της πρότασης να ονομαστεί το Κράτος Γιουγκοσλαβία και έδωσε πολλές μάχες για το συγκεντρωτικό Κράτος και την ισχυρά μοναρχία με περιορισμένο κοινοβουλευτισμό.

Το Κροατικό Λαϊκό Αγροτικό Κόμμα (Hrvatska pučka seljačka stranka) ήταν, όπως φανερώνει και τ' όνομά του, κόμμα κροατικό. Μετά τις εκλογές του 1920 μετονομάστηκε μάλιστα σε Κροατικό Ρεπουμπλικανικό Αγροτικό Κόμμα (Hrvatska Republikanska Seljačka Stranka) και διέυρνε έτσι το χάσμα που τους χώριζε από τους οπαδούς της δυναστείας. Το πρόγραμμά του χαρακτηρίζεται από στοιχεία του αντικαπιταλιστικού αγροτικού ποπουλισμού, που στο Μεσοπόλεμο σημείωσε άνοδο και στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Το κόμμα προπαγάνδιζε το Κράτος των αγροτών, επειδή θεωρούσε τον εξιδανικευμένο κόσμο των μικρών και μεσαίων γεωργών θεμέλιο και υπόδειγμα της δημοκρατίας, φύλακα των παραδόσεων, της εθνικής ταυτότητας και του εθνικού πολιτισμού. Κατά την ιδεολογία των Αγροτιστών ήταν ο αγροτισμός το τελευταίο στάδιο της κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης της ανθρωπότητας. Κίνδυνος για τους αγρότες ισοδυναμούσε λοιπόν με κοινωνικό, πολιτιστικό και εθνικό κίνδυνο. Σύμφωνα με τις πάγιες θέσεις του κόμματος θα λυνόταν το γιουγκοσλαβικό πρόβλημα υπό τον όρο να αποκατασταθεί η εθνική κυριαρ-

χία και ν' αναδομηθεί το Κράτος. Η νέα Γιουγκοσλαβία θα είχε αδύναμη κεντρική εξουσία, ευρύτατα αποκεντρωμένη διοίκηση, ισχυρούς κοινοτικούς θεσμούς και δημοψηφίσματα. Την ανώτατη αρχή θ' αποτελούσε τριμελές συμβούλιο από εκπροσώπους των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων, οι αποφάσεις θα έπρεπε να λαμβάνονται παμψηφεί. Ομοσπονδιακά υπουργεία θα υπήρχαν μόνον τρία: τα υπουργεία των Εξωτερικών, του Επισιτισμού και της Άμυνας. Η Κεντρική Βουλή θα αποτελείτο από μέλη των βουλών των ομόσπονδων Κρατών. Οι Αγροτικοί τάχτηκαν, όπως όλοι οι ποпуλιστές, υπέρ μιας ειρηνικής εξωτερικής πολιτικής. Η αδυναμία των Αγροτικών ήταν τούτη: έμειναν μακριά από το παίγνιδο της εξουσίας στη σφαίρα των ειρηνικών ιδανικών χωρίς να προβληματιστούν πώς θα εφαρμόζονταν όλες οι καλές επαγγελίες τους.

Το Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα εξελίχτηκε σε αδιαμφισβήτητο κόμμα της μεγάλης πλειοψηφίας των Σλοβένων χωρίς να βρει κι ούτε να επιδιώξει να βρει ψήφους έξω από τη Σλοβενία.

Η Γιουγκοσλαβική Μουσουλμανική Οργάνωση (JMO) παρέμεινε το κόμμα των μουσουλμάνων της Βοσνίας. Μεγάλη σημασία για την ορθή ανάλυση των προβλημάτων έχει το γεγονός ότι το κόμμα αυτό ούτε ψηφίστηκε από τους μουσουλμάνους άλλων διαμερισμάτων, π.χ. των Αλβανών, ούτε επιδίωξε να τους εγκολπωθεί. Οι άλλοι Μουσουλμάνοι (Αλβανοί και Τούρκοι), ψήφισαν το Κόμμα Dzemijet (Κοινωνία). Το κόμμα άρθρωσε τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα των μουσουλμάνων Νοτιοσλάβων που μιλούσαν και μιλούν σερβοκροατικά όπως όλοι οι άλλοι. Εξέφρασε και τη διαμαρτυρία κατά της δημοκοπικής εθνικιστικής προπαγάνδας Κροατών και Σέρβων που τότε χαρακτήριζαν τους μουσουλμάνους της Βοσνίας ως εξισλαμισμένους Σέρβους ή Κροάτες (ύστερ' από 5 αιώνες μετά τον εξισλαμισμό τους!) και συνεπώς ως προδότες ή παραπλανημένους ή ως απογόνους προδοτών και παραπλανημένων, και πότε τους ταύτιζαν με Τούρκους, Οθωμανούς· μη Ευρωπαίους δηλαδή στο ακροδεξιό λεξιλόγιο. Το κόμμα δεν αντιτάχτηκε ποτέ στην ενοποίηση, αλλά αγωνιζόταν για τη διατήρηση της διοικητικής ενότητας της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης. Δεν ήθελε να είναι κόμμα εθνικό, αλλά μάλλον κόμμα άμυνας εναντίον των αντιπαρατασσομένων κι επιθετικών εθνικισμών. Εφόσον όμως ο Γιουγκοσλαβισμός δεν επικράτησε, δεν μπόρεσε το κόμμα αυτό να βρει συμμάχους, συνεπώς περιορίστηκε αναγκαστικά στην άμυνα και καλλιέργησε χωρίς να το επιδιώξει την εμβρυακή εθνική συνείδηση των Μουσουλμάνων της Βοσνίας — η διαδικασία της εθνογένεσης είχε αρχίσει.

Ποιά ήταν τα «γιουγκοσλαβικά», τα ενωτικά κόμματα; Το Δημοκρατικό Κόμμα με πρόεδρο τον Svetozar Pribičević το οποίο φιλοδοξούσε να θέσει τα θεμέλια του ενιαίου κι αδιαίρετου νοτιοσλαβικού έθνους κι απέρριπτε κάθε δικαίωμα εθνικής, θρησκευτικής, πολιτιστικής, ιστορικής κτλ. αυτονομίας.

Γι' αυτό συνηγορούσε υπέρ του συγκεντρωτισμού, ήθελε όμως να παραχωρήσει τοπική αυτοδιοίκηση. Το κόμμα αυτό δεν βρήκε ανταπόκριση μεταξύ των άλλων εθνών κι εξακολούθησε να είναι κόμμα σερβικό κι ιδιαίτερα των Σέρβων της Κροατίας. Το 1921/22 διαφοροποιήθηκαν δύο πτέρυγες με αρχηγούς τον Davidović και τον Pribičević: Ο πρώτος σκόπευε να κατευνάσει τους Κροάτες και Σλοβένους παραχωρώντας τοπική και περιφερειακή αυτοδιοίκηση, ενώ ο δεύτερος επέμεινε στον άκαμπτο συγκεντρωτισμό. Λόγω της διαφωνίας αυτής διασπάστηκε το 1924 το Κόμμα.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Γιουγκοσλαβίας κλονίστηκε στον Μεσοπόλεμο από αλληπάλληλες ενδοκομματικές αντιθέσεις κι ανακατατάξεις που δεν μπορούμε να εξιστορήσουμε εδώ. Άσχετα πώς έλπιζε η κάθε πτέρυγα να μεταφράσει το παράδειγμα της οργάνωσης του Σοβιετικού Κράτους και να το προσαρμόσει στα Γιουγκοσλαβικά δεδομένα, καταπολεμούσε κάθε εθνικισμό και προπάντων —κι αυτό είναι τίτλος τιμής του— έβαλε στο στόχαστρό του την αυταρχική αξίωση ορισμένων εθνικιστικών κύκλων ν' αποφασίσουν αυτοί ποιές εθνικές ομάδες θα ευδοκούσαν ν' αναγνωρίσουν ως τέτοιες και ποιές όχι. ('Αλλωστε: αυτοδιάθεση σημαίνει αυτοδιάθεση κι όχι ετεροδιάθεση.)

Στην πρακτική πολιτική η κρίση της ενοποίησης ήταν έκδηλη στην δημοσιονομική κι οικονομική πολιτική. Η θέσπιση του νέου νομίσματος προκάλεσε δυσανεξία στο Βορρά, όπου κυκλοφορούσαν σταθερές κορώνες Αυστρίας. Οι κορώνες μετατράπηκαν σε δινάρια που έχαναν διαρκώς αξία και επί πλέον εισέπραξε το Κράτος ένα παρακράτημα της τάξεως των 20%. Η ενοποίηση του φορολογικού συστήματος απαιτούσε δέκα ολόκληρα χρόνια. Τα δύο αυτά περιστατικά, που ενδεικτικά αναφέρω, εμπέδωσαν στο Βορρά την πεποίθηση ότι ένας λαός ζει εις βάρος άλλου. Αυτή τη διαπίστωση την επιβεβαίωσε η πολιτική του Βελιγραδίου σε άλλους ευαίσθητους τομείς: δεν μπορούσε να παραβλεφθεί το γεγονός ότι δημόσιες επενδύσεις κατευθύνονταν σε μη παραγωγικούς τομείς του Νότου. Αλλά κι από τις παραγωγικές επενδύσεις στην οδοποιΐα, σε γέφυρες, δημόσια κτίρια, σε εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος και σε άλλα έργα υποδομής κατευθύνθηκαν από το 1925 μέχρι το 1934 μόνον 9% στην Κροατία-Σλαβονία και 63% στη Σερβία, ενώ η Σερβία συνεισέφερε μόνον με 18% στο φορολογικό εισόδημα του Κράτους. Αυτές οι δυσαναλογίες οφείλονταν σε μικρό βαθμό σε κάποιο αναπτυξιακό πρόγραμμα που θα έδινε προτεραιότητα στα προβλήματα του λιγότερο αναπτυγμένου Νότου, και μόνον εν μέρει οφειλόταν στη χαμηλή παραγωγικότητα του Νότου. Σε μεγαλύτερο βαθμό εξηγείται από αυταρχικές αποφάσεις του κέντρου που εφαρμόζονταν ασυζητητί και από την άνιση φορολόγηση Βορρά και Νότου. Δεν μπορούσε βέβαια να συγκαλυφτεί και το δυσανάλογο μεγάλο ποσοστό Σέρβων που κατέλαβαν θέσεις στις δημόσιες υπηρεσίες και Σέρβων αξιωματικών στις ένοπλες δυνάμεις.

Η αλληλουχία των κρίσεων που αναλύσαμε ως τώρα επέφερε την πύλωση των πολιτικών δυνάμεων. Στις πρώτες εκλογές (28.11.1920, αναλογικό σύστημα) για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης πήρε μεγάλος αριθμός κομμάτων ένα μεσαίο ή μικρό ποσοστό ψήφων. Πρώτο κόμμα βγήκε —κι αυτό προξένησε έκπληξη— το Δημοκρατικό Κόμμα (Svetozar Pribičević). Μόλις δεύτερο ήρθε το παραδοσιακό σερβικό Ριζοσπαστικό Κόμμα (Nikola Pašić) (91 έδρες = 21.7% των εδρών). Ακόμη περισσότερο εξέπληξε τους συγχρόνους η επιτυχία του Κομμουνιστικού Κόμματος που πήρε ως τρίτο κόμμα 58 έδρες (= 13.9% των εδρών). Στην τέταρτη κατά σειρά θέση βρίσκουμε το Κροατικό Λαϊκό και Αγροτικό Κόμμα (50 έδρες = 11.9% των εδρών), που οι βουλευτές του μπουκόταραν, όπως είδαμε, τη Συντακτική Συνέλευση στο Βελιγράδι. Ακολούθησαν το Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα με 27 έδρες και η Γιουγκοσλαβική Μουσουλμανική Οργάνωση της Βοσνίας με 24 έδρες (= 5.7% των ψήφων στην επικράτεια, αλλά 98% των ψήφων των μουσουλμάνων).

Στις επόμενες εκλογές της 13 Μαρτίου 1923, στις οποίες ψήφισε το σχετικά υψηλό ποσοστό των 74% των εκλογέων, νίκησαν τα εθνικά κόμματα: Οι Αγροτικοί και οι Ριζοσπάστες διπλασίασαν τις ψήφους σε απόλυτους αριθμούς κι έλαβαν μαζί 57.2% των εδρών (Αγροτικοί: 70 έδρες = 22.4% των εδρών· Ριζοσπάστες: 108 έδρες = 34.8% των εδρών)· πλειοψήφησε το μεν Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα μεταξύ των Σλοβένων και πήρε 21 έδρες (= 6.7% των εδρών), η δε JMO μεταξύ των μουσουλμάνων της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (18 έδρες = 5.77% των εδρών). Οι Δημοκρατικοί που εμπνέονταν από το γιουγκοσλαβικό ιδεώδες πήραν μόνον 51 έδρες (= 16.3% των εδρών) και κατέλαβαν την τρίτη θέση παρά την αύξηση (περίπου κατά 25%) των ψήφων τους σε απόλυτους αριθμούς. Ήταν πρόδηλο ότι το κόμμα αυτό δεν κατόρθωσε να επεκτείνει το εκλογικό του έρεισμα πέραν από το σερβικό πληθυσμό κυρίως στις παλιές αψβουργικές κτήσεις.

Όπως είδαμε, δεν μπορούσε να συγκροτηθεί σταθερά πλειοψηφία μετά την είσοδο των Αγροτικών στη Βουλή. Η κατευναστική πολιτική της κυβέρνησης Davidović που στηριζόταν στους Δημοκρατικούς, το Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα και τη Μουσουλμανική Οργάνωση και είχε την πρόθεση ν' αναγνωρίσει κατά κάποιον τρόπο την κρατική οντότητα της Κροατίας, να εξασφαλίσει την αυτοδιοίκηση των ιστορικών διαμερισμάτων και να ενισχύσει το Κοινοβούλιο, τορπιλλίστηκε από την Αυλή, τους Σέρβους Ριζοσπάστες κι από την επιθετικότητα των ίδιων των Αγροτικών. Όταν η κυβέρνηση πρότεινε συμβιβαστικές λύσεις των εθνικών προβλημάτων κι έφερε στο φως σκάνδαλα της κυβέρνησης των Ριζοσπαστών, ο Αλέξανδρος υποχρέωσε τον πρωθυπουργό σε παραίτηση επειδή κύκλοι του στρατού είχαν απειλήσει με πραξικόπημα.

Στις εκλογές του 1925 αναδείχτηκε το Αγροτικό Κόμμα δεύτερο κόμμα, μολονότι η ηγεσία του ήταν στη φυλακή. Όλα τα κόμματα της Αντιπολίτευ-

σης μαζί πήραν 57,4% των ψήφων, αλλά ο κυβερνητικός συνασπισμός εξασφάλισε με 163 από 315 έδρες την πλειοψηφία στη Βουλή. Η πόλωση μεταξύ των εθνικών κομμάτων εντάθηκε: Το εκλογικό τους έρεισμα διέυρυναν πάλιν οι Αγροτικοί και οι Ριζοσπάστες.

Στην κρίσιμη στιγμή αυτή ο Radić αποφάσισε να συμβιβαστεί με το βασιλέα και να τερματίσει την κρίση της νομιμότητας και της ένταξης. Σε μυστικές επαφές του με τον Αλέξανδρο δήλωσε ότι είναι έτοιμος ν' αναγνωρίσει τη δυναστεία Karadordević εφόσον αναγνωριστεί η κρατική υπόσταση της Κροατίας. Μεθερμηνεύοντας το επίθετο «ρεπουμπλικανικό» στο όνομα του κόμματος, ο Radić διευκρίνισε ότι δεν αφορά πλέον στη μορφή του πολιτεύματος (αιρετός ή κληρονομικός ανώτατος άρχων), αλλά στην ουσιαστική του λειτουργία η οποία κάλυπτε και τη βασιλευομένη δημοκρατία αγγλικού τύπου· πράγματι αχρηστεύτηκε στο εξής το στοιχείο αυτό του ονόματος. Την ακόλουθη επίσημη δήλωση του Radić, ότι αναγνωρίζει το Σύνταγμα και τη βασιλεία ως «αδεδομένα» υπό την προϋπόθεση ν' αναθεωρηθεί το σύνταγμα, και να επιτευχθεί συνεννόηση μεταξύ Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων για αποκέντρωση και ισοτιμία των λαών, η Αυλή και ο γηραιός Pašić την απέρριψαν ως ανεπαρκή κι ακύρωσαν την εκλογή των ηγετικών στελεχών των Αγροτικών λόγω της προσχώρησής τους στην Πράσινη Διεθνή. Μετά από αυτό υποχώρησαν οι Αγροτικοί σ' όλα τα σημεία και παραιτήθηκαν και από το αίτημα της αναθεώρησης του Συντάγματος. Τότε αφέθηκε ελεύθερος ο Radić και σχηματίστηκε κυβέρνηση συνασπισμού Ριζοσπαστών και Αγροτικών.

Αλλά οι κρίσεις που αναλύσαμε δεν τερματίστηκαν γιατί η Αυλή κι οι Ριζοσπάστες δεν κατόρθωσαν να μετουσιώσουν τη νίκη τους σε συμφιλίωση. Άλλωστε τα προβλήματα του φορολογικού συστήματος και της διαφθοράς του κρατικού μηχανισμού εξακολούθησαν να υφίστανται, αφού μάλιστα οι υπουργοί του Αγροτικού Κόμματος αποδείχτηκαν εξαιρετικά άπειροι κι αδέξιοι καλοθελητές.

Στο σημείο αυτό διαπιστώνουμε ότι η μερική σύμπτωση των κρίσεων ταυτότητας, νομιμότητας κι ένταξης είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκρουση των ακραιφνών Δημοκρατικών με τους Ριζοσπαστικούς, γιατί τα συμπτώματα κακοδιοίκησης, νεποτισμού και διαφθοράς στο Βελιγράδι καθώς και το παρακράτος της Αυλής όλο και περισσότερο αποξένωσαν τους Σέρβους Δημοκρατικούς που αγωνίζονταν να πραγματοποιήσουν το όραμα του Γιουγκοσλαβισμού σ' ένα εκσυγχρονισμένο Κράτος. Το 1927, σε μια χρονιά αποφασιστική για την τύχη της μεσοπολεμικής Γιουγκοσλαβίας, ο Pribičević πλησίασε τους οπαδούς της ομοσπονδιοποίησης, και τούτο όχι επειδή συμμεριζόταν την άποψή τους ότι υπάρχουν διαφορετικά έθνη στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβίας, αλλά επειδή κατάλαβε ότι ο συγκεντρωτισμός διευκόλυνε την κακοδιοίκηση και τη διαφθορά εφόσον επέφερε τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού από

μικρές κλίκες του Βελιγραδιού. Και δεν είχε άδικο, αφού μάλιστα ο ίδιος ο βασιλέας φρόντισε ν' αυξήσει παράνομα τα εισοδήματά του. (Το 1925 αγόρασε το ανθρακωρυχείο Jerma (Zvonce) κοντά στα βουλγαρικά σύνορα, από το οποίο μετά την κήρυξη της βασιλικής δικτατορίας το 1929 οι κρατικοί σιδηρόδρομοι ήταν αναγκασμένοι ν' αγοράσουν τα κάρβουνα· έπειτα άνοιξε επιχείρηση για την εξόρυξη χρυσού. Οι συναλλαγές αυτές πραγματοποιήθηκαν κάθε φορά μέσω κάποιου ευνοούμενου που εμφανιζόταν ως τυπικός ιδιοκτήτης. Το 1934 ο Αλέξανδρος έγινε κύριος μέτοχος της Τράπεζας Beogradska Zadruga. Δημόσιο σκάνδαλο προκάλεσε όταν προσπάθησε να εκμισθωθεί το εστιατόριο του σιδηροδρομικού σταθμού του Zagreb σε δική του επιχείρηση.) Στις 10 Νοεμβρίου 1927 συμφώνησαν τα δύο κόμματα να συγκροτήσουν κοινή κοινοβουλευτική ομάδα και να δεχτούν να συμμετάσχουν σε οποιαδήποτε κυβέρνηση μόνον από κοινού. Η συνεννόηση μεταξύ των Αγροτικών (που στη μεγάλη πλειοψηφία τους ήταν Κροάτες) και των Δημοκρατικών (Σέρβων κυρίως της Κροατίας) αποκατέστησε στη Γιουγκοσλαβία τα παλιά πολιτιστικά σύνορα μεταξύ του τέως σερβικού Κράτους και του Μαυροβουνίου από τη μια μεριά, τους Σλοβένους, Κροάτες αλλά και τους Σέρβους της Αψβουργικής μοναρχίας από την άλλη. (επεξήγηση: prečani > iz preka, από απέναντι).

Το 1928 οι κρίσεις έφτασαν στο οξύτερό τους σημείο. Στις 19 Ιουνίου 1928 ο Μαυροβουνιώτης βουλευτής, σερβικής εθνικής συνείδησης, Puniša Rađić υπέβαλε στη Βουλή πρόταση ψηφίσματος με το οποίο θα καλείτο η κυβέρνηση να μεριμνήσει για την εξέταση, από υπηρεσιακό γιατρό, της διανοητικής κατάστασης του αρχηγού των Αγροτικών, Stjepan Radić. Η προκλητική αυτή πρόταση καταψηφίστηκε βέβαια, αλλά στη συζήτηση απείλησαν δύο Σέρβοι βουλευτές τους αντιφρονούντες μ' εκτελέσεις. Μάταια ζήτησαν οι Δημοκρατικοί να γραφτούν οι απειλές στα πρακτικά. Σε κάποιο σημείο του λόγου του ο Rađić επιθυμώντας να καταστήσει πειστικότερα τα επιχειρήματά του τράβηξε το περίστροφο και σκότωσε δύο Αγροτικούς, τραυμάτισε θανάσιμα τον αρχηγό τους Stjepan Radić, που εξέπνευσε δύο μήνες αργότερα, και δύο άλλους βουλευτές. Ύστερ' από το έγκλημα αυτό αποχώρησαν οι Δημοκρατικοί κι οι Αγροτικοί από την κυβέρνηση και τη Βουλή και ζήτησαν τη διάλυση του Κοινοβουλίου του αίματος και νέες εκλογές. Την 1 Αυγούστου 1928 τα δύο αυτά κόμματα διακήρυξαν στο Zagreb, ότι η Βουλή δεν έχει πια δικαίωμα να νομοθετεί για τα βόρεια διαμερίσματα και ακύρωσαν την αναγνώριση του συντάγματος, δεν διαμφισβήτησαν όμως και τη νομιμότητα του βασιλέα. Στις 27.7.28 διορίστηκε για πρώτη φορά ένας μη Σέρβος πρωθυπουργός: ο πρόεδρος του Σλοβενικού Λαϊκού Κόμματος Korodščić, αλλά η συμμαχία Αγροτικών και Δημοκρατικών επέμεινε στο αίτημα να διεξαχθούν νέες εκλογές.

#### 4. Κρίση συμμετοχής

Οι εκλογές για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης, στις οποίες δικαιούνταν να ψηφίσουν άνδρες από 21 ετών κι άνω, ήταν ελεύθερες και σχετικά έντιμες. Το αναλογικό σύστημα κι ο μεγάλος αριθμός των εδρών —419— έδωσε τη δυνατότητα ευρύτατης συμμετοχής. Όταν τέθηκε σε ισχύ το νέο σύνταγμα θεωρούσαν οι αντιπολιτευόμενοι ως αισθητό περιορισμό της αποτελεσματικότητας της λαϊκής συμμετοχής στη λειτουργία του πολιτεύματος και της συμμετοχής των κομμάτων στην πρακτική πολιτική την ισχυρότατη θέση του μονάρχη που ταίριαζε μάλλον στη συνταγματική μοναρχία παρά στη βασιλευομένη δημοκρατία. Η κυβέρνηση ήταν όχι μόνον κατά παράδοση, αλλά κατά το γράμμα του συντάγματος υπεύθυνη και απέναντι στη Βουλή και απέναντι στο βασιλέα, όλοι οι υπουργοί ήταν ίσοι υπό τον βασιλέα ο οποίος διόριζε κι άλλαζε κατά το δοκούν τον πρωθυπουργό. Στην κεντρική εκτελεστική εξουσία έδωσε το σύνταγμα τη δυνατότητα να περιορίσει τις ελευθερίες και τα βασικά δικαιώματα του πολίτη με την προσθήκη στα σχετικά άρθρα της διάταξης ότι αυτά ισχύουν: «εκτός από περιπτώσεις τις οποίες [απλούς!] νόμος ορίζει». Εδώ δεν πρόκειται για την εξουσιοδότηση της εκτελεστικής εξουσίας να λάβει έκτακτα μέτρα σε έκτακτες περιπτώσεις, αλλά για τη γενική, απεριόριστη εξουσιοδότηση του νομοθέτη να περιορίζει τη σφαίρα της δημοσίας ζωής όπου θα ίσχυε το σύνταγμα. Νοείται οίκοθεν ότι η διάταξη αυτή κατέστησε ευχερή την κατάχρησή της. [ΚΚΓ στις εκλογές 1920. α' κόμμα στο Μαυροβούνιο: 4 έδρες, 3 οι Δημοκρατικοί. Λόγος: αυτοτέλεια, ψήφος των μοναρχικών.] Όταν όμως το Κομμουνιστικό Κόμμα ήρθε πρώτο κόμμα στις δημοτικές του 1920, ανέδειξε τους περισσότερους δημάρχους και κοινοτάρχες της χώρας και πλειοψήφησε στα δημοτικά ή κοινοτικά συμβούλια 39 δήμων και κοινοτήτων (π.χ. στο Zagreb πήρε 40% των ψήφων και κέρδισε 20 έδρες από 50 στο δημοτικό συμβούλιο και στο Βελιγράδι 30 από 45) αντέδρασε η συμπολίτευση βίαια με πρόσχημα τις απόπειρες και βιαιοπραγίες διάφορων αναρχικών και ακροαριστερών κύκλων πλην των κομμουνιστών. Μολονότι το Κόμμα δεν είχε ταχτεί υπέρ της άμεσης επανάστασης και είχε συνεργαστεί σε κυβερνήσεις του 1918/1919 η αντικομμουνιστική νομοθεσία για την ασφάλεια του Κράτους προώθησε το κόμμα στην παρανομία, η εκλογή κομμουνιστών ακυρώθηκε.

Μετά το έγκλημα στο Κοινοβούλιο αποφάσισε ο Αλέξανδρος ν' αναλάβει ο ίδιος τη διακυβέρνηση της χώρας. Στις 6.1.1929 έθεσε το Σύνταγμα εκτός ισχύος και διέλυσε τη Βουλή χωρίς να προκηρύξει νέες εκλογές. Σε διάγγελμά του δήλωσε ότι ήρθε η ώρα να αποκατασταθεί η «άμεση σχέση» μεταξύ λαού και βασιλέα. Από την ορθή διαπίστωση ότι ήταν αδύνατο να προχωρήσει η χώρα στον ίδιο δρόμο συνήγαγε το εξής συμπέρασμα: «Ο κοινοβουλευ-

τισμός ως πολιτική διαδικασία ήταν σύμφωνα με τις παραδόσεις του αείμνηστου πατέρα μου και το δικό μου ιδανικό. Τα τυφλά πάθη άρχισαν να κάνουν κατάχρηση του κοινοβουλευτισμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε έγινε [ο κοινοβουλευτισμός!] εμπόδιο για κάθε γόνιμη εργασία στο Κράτος.» Ο ισχυρισμός ότι δεν υπήρχε πλέον εναλλακτική λύση παρά να κηρυχτεί δικτατορία ήταν βέβαια κακόπιστη, διότι ο νέος πρόεδρος των Αγροτικών Μαček είχε προτείνει το σχηματισμό ουδέτερης κυβέρνησης, τη δικαστική εξέταση των εγκλημάτων στη Βουλή και νέες εκλογές με στόχο μεταρρύθμιση του πολιτεύματος, που θα εξασφάλιζε την ισότητα των ιστορικών χωρών.

Ο βασιλέας ανέλαβε λοιπόν τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία καθώς και τη διοίκηση των ενόπλων δυνάμεων. Απαγορεύτηκαν κόμματα και σύλλογοι εθνικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, διαλύθηκαν όλα τα αιρετά όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης και διορίστηκαν νέα εκ των άνω. Ενώ οι Αγροτικοί επιδοκίμασαν το πραξικόπημα και εξέφρασαν την ελπίδα να βρεθεί, χάρη στην παρέμβαση του βασιλέα, μια συμβιβαστική λύση των πολιτικών προβλημάτων, εμπεδώθηκαν οι εθνικές αντιθέσεις και παρατάθηκαν οι κρίσεις της νομιμότητας, της ένταξης και της συμμετοχής. Η νέα διοικητική διαίρεση σε banovine στις οποίες δόθηκαν ονόματα ποταμών, πρόβλεπε μόνον για τους Σλοβένους μια ενιαία banovina, ενώ η Βοσνία-Ερζεγοβίνη, η Κροατία κι η σερβική Μακεδονία διαμελήθηκαν έτσι ώστε οι Σέρβοι να έχουν την πλειοψηφία σε 6 από τις 9 banovine. Στις 3 Οκτωβρίου 1929 δόθηκε στο Κράτος το νέο του όνομα: Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας. Κύματα τρομοκρατίας πλημμύρισαν τη χώρα. Υπολογίζεται ότι κατά τη διάρκεια της βασιλικής δικτατορίας φονεύτηκαν στις φυλακές περίπου 400 άτομα. Το Δημοκρατικό Κόμμα υπό τον Svetozar Pribičević, κόμμα όπως είδαμε με στελέχη κι οπαδούς κυρίως Σέρβους, αποδοκίμασε έντονα το νέο καθεστώς κι υπέστη σκληρούς διωγμούς.

Πολύ γρήγορα διαπίστωσε ο Αλέξανδρος ότι η περίφημη άμεση σχέση του με το λαό εγκυμονούσε έναν κίνδυνο για το σύστημα: τον κίνδυνο της άμεσης αντιπαράθεσης του βασιλέα με τους δυσανεστήμενους κι αντιπολιτευόμενους με αποτέλεσμα να εκτίθεται διαρκώς ο ίδιος ο βασιλέας. Γι' αυτό ήθελε να «διευρύνει» τον κύκλο των φορέων της εξουσίας. Παράλληλα βολιδοσκοπήσε ο βασιλέας σε μυστικές επαφές με πολιτικούς και τη δυνατότητα της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας την οποία φαίνεται ότι θεωρούσε μικρότερο κακό από την ομοσπονδιοποίηση. Αλλά τις σκέψεις αυτές απέρριψαν οι Δημοκρατικοί κι όλοι οι άλλοι συνομιλητές του Αλεξάνδρου. Τις δικτατορικές κυβερνήσεις σχημάτισαν ανάμεσα μέλη της Λευκής Χειρός (Zivković, Boža Maksimović, μάρτυρας στη δίκη της Θεσ/νίκης) ή καιροσκοποί (Milan Srskić, παλιός Αυστροσέρβος, Αυστριακός πατριώτης που είχε ζητήσει εκδίκηση για τη δολοφονία του διαδόχου στο Σαράγιεβο) ή παλιοί προοδευτικοί που έγιναν

αντιδραστικοί (ο Voja Marinković, καλός οικομονολόγος, πριν από τον πόλεμο στέλεχος του Προοδευτικού Κόμματος και πριν από το 1903 υπουργός υπό τον Αλέξανδρο Obrenović, πλησίασε στον πόλεμο τη νέα δυναστεία· ο Konstantin Kumanudi, καθηγητής Διοικητικού δικαίου, άκρα αριστερά των Δημοκρατικών, το 1919 υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, ο Dorde Demetrović παλιός σοσιαλδημοκράτης, μετά Δημοκρατικός, ο Κρόατης Oto Frangeš, παλιός συνεργάτης του Potiorek, παλιός εχθρός των Karadordevići και άλλοι).

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1931 θεσπίστηκε το νέο Σύνταγμα που επεξέτεινε τα δικαιώματα του βασιλέα και προέβλεπε και μια δεύτερη Βουλή, τη Γερουσία, που το ήμισυ των μελών της θα διόριζε ο μονάρχης· η κυβέρνηση ήταν υπεύθυνη μόνον έναντι του βασιλέα κι όχι και της Βουλής, στις εκλογές των μελών της Κάτω Βουλής η ψηφοφορία ήταν ανοιχτή, δημοσία και προφορική. Κόμματα θρησκευτικού, περιφερειακού ή εθνικού χαρακτήρα ήταν απαγορευμένα. Για να συμμετάσχει ένα κόμμα στις εκλογές έπρεπε το 1931 να προσκομίσει υπογραφές οπαδών από κάθε εκλογική περιφέρεια της Επικράτειας, από το 1935 κι εντεύθεν αρκούσαν δηλώσεις οπαδών από το ήμισυ των εκλογικών περιφερειών. Στο Κόμμα με τη σχετική πλειοψηφία των ψήφων δίνονταν τα δύο τρίτα των εδρών. Υπό τους όρους αυτούς έλαβε μέρος στις πρώτες εκλογές το 1931 μόνον ένας συνδυασμός: ο κυβερνητικός του στρατηγού Ζίνκονιέ. Επόμενο ήταν στα βόρεια διαμερίσματα η συμμετοχή στις εκλογές αυτές να πέσει κάτω από το 17% (το ποσοστό αυτό δεν παραδέχτηκε βέβαια το καθεστώς επίσημα). Οι αρχές διοργάνωσαν άλλωστε νοθεία μεγάλης έκτασης. Η διαπλοκή της κρίσης της νομιμότητας με την κρίση συμμετοχής είχε ως αποτέλεσμα να εντεινεται η δραστηριότητα της αντιπολίτευσης σ' όλη τη χώρα. Το καθεστώς δεν μπόρεσε να πετύχει την εκτόνωση της κατάστασης χαλαρώνοντας τα μέτρα καταστολής, αντίθετα φούντωναν αμέσως οι αντιπολιτευτικές εκδηλώσεις. Το νέο καθεστώς επέτεινε με δραστικά μέτρα την πολιτική του εκσερβισμού του Κράτους. Αναφέρω μόνον μερικούς ενδεικτικούς αριθμούς: Σέρβοι ήταν 68% των μελών της Βουλής, 54% των μελών της Γερουσίας, 90% του προσωπικού των υπουργείων, από 116 στρατηγούς οι 115, από 1.508 φοιτητές της Σχολής Αξιωματικών οι 1.300.

Το 1932 συμφώνησαν τα (απαγορευμένα και μη) κόμματα της Αντιπολίτευσης πάνω σ' ένα κοινό πρόγραμμα με το οποίο αποδοκίμασαν το καθεστώς της συγκαλυμμένης βασιλικής δικτατορίας. Απαίτησαν την αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας κι επέκριναν τη σερβική ηγεμονία στο Κράτος. Όταν για πρώτη φορά η αντιπολίτευση των prečani κέρδισε έδαφος και στο Νότο, δηλαδή μεταξύ των αντιτιθεμένων στη δικτατορία Σέρβων, ο Αλέξανδρος ανιλήφτηκε πριν από το μοιραίο ταξίδι του στη Γαλλία ότι είχε ναυαγήσει οριστικά η πολιτική του. Σ' αυτήν, όπως ισχυρίστηκε ο ίδιος, τον ώθησαν στρα-

τιωτικοί και φορείς συμφερόντων του Βελιγραδίου με αποτέλεσμα να κινδυνεύσει και το στέμμα. Γι' αυτό ήθελε, όπως ανακοίνωσε στους συνομιλητές του, μετά την επιστροφή του, να εκκαθαρίσει το εθνικό πρόβλημα κι έτσι να οδηγήσει τη χώρα έξω από το σύνδρομο των κρίσεων. Αλλά δεν πρόλαβε να δείξει πώς εννοούσε να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις του, διότι δολοφονήθηκε στις 9.10.1934 μαζί με τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας Barthou κατ' εντολήν της IMRO και του Pavelić.

Στη θέση του ανήλικα διαδόχου Petar κρατούσε τα ηνία του Κράτους το Συμβούλιο της αντιβασιλείας. Προσπάθειες κατευνασμού με το σχηματισμό κυβερνήσεων από στελέχη δεύτερης σειράς των παλιών κομμάτων και της αντιπολίτευσης δεν απέδωσαν. Κάποια δυνατότητα εκτόνωσης διαγραφόταν αμυδρά στον ορίζοντα, όταν το 1935 ο Υπουργός των Οικονομικών Milan Stojadinović, ένας διεθνώς αναγνωρισμένος οικονομολόγος που προήλθε από την εξωκοινοβουλευτική αντιπολίτευση, διορίστηκε πρωθυπουργός και σχημάτισε κυβέρνηση στην οποία ήθελε να εντάξει όλες τις πολιτικές δυνάμεις εκτός από τους κομμουνιστές. Άλλωστε το Πρόγραμμα του νέου κυβερνητικού κόμματος Jugoslavenska Radikalna Zajednica στο οποίο γινόταν για πρώτη φορά λόγος για το κροατικό ζήτημα, ανάγγειλε μια πολιτική που θ' αποσκοπούσε στην ισότητα των λαών και θρησκειών, στο σεβασμό και των τριών ονομάτων των Νοτιοσλάβων και στην αυτοδιοίκηση. Αλλά οι υποσχέσεις και προτάσεις αυτές που το 1920, πιθανότατα και το 1925, θα είχαν επιφέρει την εκτόνωση και θα οδηγούσαν ίσως στη συναίνεση, θεωρούνταν τώρα ανεπαρκείς. Απλώς αναπτερώθηκαν ελπίδες και προσδοκίες που ξεπέρασαν αμέσως την πολύ περιορισμένη διαλλακτικότητα του καθεστώτος.

Μόλις το 1938 οι πολιτικές συγκυρίες στην Ευρώπη και η πιθανότητα αυξανόμενης πίεσης της Ιταλίας στη Γιουγκοσλαβία έπεισαν την Αντιβασιλεία πως ήταν ανάγκη να βολιδοσκοπήσει δυνατότητες εκκαθάρισης της εσωτερικής κατάστασης. Στις διαπραγματεύσεις του νέου πρωθυπουργού Cvetković με τον Maček το 1938 συμφώνησαν οι δύο πλευρές να ενωθούν οι κροατικές banovine ώστε ν' απαρτιστεί μαζί με τη Δαλματία και το Dubrovnik μία ενιαία banovina της Κροατίας. Επίμαχα εξακολουθούσαν να είναι τα σύνορα της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, της Συρμίας και της Vojvodina. Στο μεταξύ ο Maček είχε ειδοποιηθεί από το Βερολίνο ότι η Γερμανία δεν θα υποστήριζε τα κροατικά αιτήματα κι η Ιταλία που έδειχνε περισσότερο ενδιαφέρον συμβούλευσε τους Κροάτες να συμβιβαστούν με τους Σέρβους, την ίδια συμβουλή έδωσε και το Λονδίνο. Στις 26.8.1939, μια εβδομάδα πριν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν έτοιμη η συμφωνία (Sporazum) με αρκετές κι επικίνδυνες ασάφειες: τα σύνορα της κροατικής banovina θα καθορίζονταν κατά την πορεία της όλης αναδιοργάνωσης του Κράτους βάσει οικονομικών, γεωγραφικών και πολιτικών κριτηρίων. Τότε μόλις θα καθορίζονταν

ακριβέστερα αρμοδιότητες των banovine και της κεντρικής κυβέρνησης. Πάντως προβλεπόταν να περιληφθούν στη δικαιοδοσία των banovine και του βασιλέα η γεωργία, η οικονομία, η κοινωνική πρόνοια, η υγεία, η δικαιοσύνη κι η παιδεία. Προβληματικός εξακολουθούσε να είναι ο καθορισμός των υποθέσεων κοινής ευθύνης καθώς και το δικαίωμα του κέντρου να θεσπίζει νόμους-πλαίσια. Οι εκλογές θα ήταν πάλιν ελεύθερες και μυστικές.

Όταν το Sporazum έγινε γνωστό διαμαρτυρήθηκε παντού η άκρα δεξιά. Οι Σέρβοι εθνικιστές στη Σερβία που η προπαγάνδα τους είχε βρει ευρύτερη απήχηση όταν η κυβέρνηση συνομολόγησε το 1935 μια σύμβαση με το Βατικανό για προβλήματα της καθολικής εκκλησίας, φοβούνταν και τώρα πως απειλείται η ορθοδοξία. Ανάμεσα στους παράγοντες που τάχτηκαν εναντίον της πολιτικής του κατευνασμού και του συμβιβασμού πρωτοστάτησαν οι ορθόδοξοι ιερείς, οι Σύλλογοι παλαιών πολεμιστών, στελέχη προηγούμενων κυβερνήσεων και σερβικοί πολιτιστικοί σύλλογοι. Ανάμεσα στους Κροάτες θεωρούσαν οι μεν ακροδεξιοί το συμβιβασμό προδοσία κι άρχισαν να προπαγανδίζουν την απόσχιση, οι δε αριστεροί που δεν είχαν πρόβλημα με το εθνικό ζήτημα ζήτησαν, μετά τη συνεννόηση, να εφαρμοστεί πρόγραμμα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Αντί γι' αυτό θεώρησαν κι οι δύο πλευρές την υπογραφή του Sporazum καλή ευκαιρία για την από κοινού καταστολή αριστερών εκδηλώσεων και την απαγόρευση, το 1940, πολλών συνδικαλιστικών οργανώσεων.

##### 5. Κρίση διανομής

Θα ήθελα πρώτα-πρώτα ν' αναφέρω μερικά ενδεικτικά δεδομένα:

(1) *Δομή απασχόλησης*: Το 1929 αποζούσαν 78.9% των κατοίκων από τη γεωργία, αλλά κατά την στατιστική επετηρίδα (Statistički godišnjak) δεν εργάζονταν παρά μόνον 41% του πληθυσμού στον τομέα αυτόν, οι υπόλοιποι αποζούσαν από το εισόδημα των εργαζομένων. Αυτά τα 41% του πληθυσμού αποτελούσαν το 80% όλων των εργαζομένων· λιγότεροι από 10% του πληθυσμού αποζούσαν από εργασία στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία· όμως οι εργαζόμενοι στον τομέα αυτό αποτελούσαν το 4.5% του πληθυσμού και 8.6% όλων των εργαζομένων. Στη βιομηχανία υπήρχαν μόνον 200.000 θέσεις εργατών συνολικά. Η αδύναμη αυτή βιομηχανία ήταν συγκεντρωμένη στο Βορρά: στη Σλοβενία, γύρω από το Zagreb και στη Vojvodina. Μια εικόνα της εξέλιξης στο Μεσοπόλεμο μας δίνουν συγκριτικές τιμές: Αν πάρουμε τις τιμές του 1918 = 100, τότε ο αριθμός των εργοστασίων είχε αυξηθεί ως το 1938 στα 213.1, οι θέσεις εργατών στα 188.6, κι η αξία των επενδύσεων στα 154.9. Το 1933 ήταν ασφαλισμένοι 647.180 εργάτες, από τους οποίους οι μισοί περίπου ήταν εργάτες βιομηχανιών. Από το εμπόριο, την πίστη και τις συγκοι-

ωνίες αποζούσε το 4.3% του πληθυσμού· οι πράγματι εργαζόμενοι αποτελούσαν το 1.8% του πληθυσμού και το 3.4% όλων των εργαζομένων. Από τις δημόσιες υπηρεσίες, τα ελεύθερα επαγγέλματα και τις ένοπλες δυνάμεις συντηρούνταν 3,8% του πληθυσμού, 2,1% του πληθυσμού = 4% όλων των εργαζομένων εργαζόνταν εδώ. Το 3% του πληθυσμού περιλήφθηκε στην κατηγορία «χωρίς επάγγελμα, χωρίς δηλωμένο επάγγελμα κτλ.» Στη Γιουγκοσλαβία συνδυαζόταν λοιπόν ο ταχύς ρυθμός αύξησης του πληθυσμού με αργό ρυθμό αύξησης του αριθμού των θέσεων εργασίας. Μόνον στα 10% της ετήσιας αύξησης του πληθυσμού προσφέρονται νέες θέσεις εργασίες, ο υπόλοιπος πρόσθετος πληθυσμός παρέμεινε στη γεωργία.

(2) *Αγροτικός υπερπληθυσμός*: Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Ρουμάνου Ma-noilescu και του Wilbert Moore παρουσίαζε η μεσοπολεμική Γιουγκοσλαβία το μεγαλύτερο αριθμό ατόμων κατά εκτάρι καλλιεργούμενης γης σ' όλη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη (και 302% περισσότερα άτομα παρά στη Γερμανία), επειδή ο αγροτικός αυτός υπερπληθυσμός δεν μπορούσε ν' απορροφηθεί σε άλλους τομείς της οικονομίας. Η εναλλακτική λύση: να δοθεί προτεραιότητα στις εντατικές καλλιέργειες που θ' απασχολούσαν τουλάχιστον ένα μεγάλο ποσοστό του περιττού εργατικού δυναμικού (καπνός, λαχανικά, φρούτα, βιομηχανικά φυτά, ημιέτοιμα γεωργικά προϊόντα) δεν ήταν εφικτή στις περισσότερες περιοχές, επειδή έλειπαν κεφάλαια και μέσα μεταφοράς (1919-1936 το σιδηροδρομικό δίκτυο επεκτάθηκε από 7.938 χμ σε 10.293 χμ μόνον, κι ένα μέρος εξακολουθούσε να έχει στενές ράγιες), το εμπορικό δίκτυο ήταν υποανάπτυκτο, η εσωτερική αγορά είχε μικρή απορροφητικότητα.

(3) *Εξαστισμός*: Μόνον 17 πόλεις είχαν περισσότερους από 25.000 κατοίκους (1921). Οι κάτοικοι όλων των πόλεων συνολικά δεν αποτελούσαν ούτε το 7% του πληθυσμού. Πρόδηλη ήταν λοιπόν η αδυναμία της μεσαίας τάξης.

(4) *Στοιχειώδης μόρφωση*: Πάνω από 50% των κατοίκων άνω των 10 ετών ήταν αναλφάβητοι. Στο Βορρά το ποσοστό αυτό ήταν σαφώς χαμηλότερο: στη Σλοβενία έφτανε ως τα 9%, ενώ στη σερβική Μακεδονία ξεπερνούσε τα 80%.

(5) *Μέριμνα για τους ασθενείς*: Ενώ στη Σλοβενία αναλογούσαν σ' ένα εκατομμύριο κατοίκους 6.000 κρεβάτια, ήταν στη διάθεση των ασθενών στη Σερβία και τη σερβική Μακεδονία 1.000 κρεβάτια ανά εκατομμύριο κατοίκων. Ο μέσος όρος ζωής στο Νότο δεν έφτανε τα 45 έτη.

(6) *Παραγωγικότητα*: Η κυριότερη αιτία της χαμηλής παραγωγικότητας της γεωργίας συνίστατο στο συνεχή κατακερματισμό της καλλιεργούμενης γης. Το 1930 διέθεταν 67.8% όλων των γεωργικών επιχειρήσεων λιγότερα από 5 εκτάρια γη· συνολικά τους ανήκε το 27.6% της καλλιεργούμενης γης. Από αθροιστικό πίνακα προκύπτει ότι 88% των επιχειρήσεων διέθεταν ως 10 εκτάρια και συνολικά 54.6% της καλλιεργούμενης γης. (Σύγκριση: Ρου-

μανία: 75%, Ουγγαρία: 84%, Βουλγαρία 63.1%). Στη Σερβία και το Μαυροβούνιο δεν υπήρχε πριν από τον πόλεμο σχεδόν κανένας μεγαλογαιοκτήμονας, ενώ στην Κροατία η μεγάλη γαιοκτησία έλεγχε περίπου το ένα τέταρτο της καλλιεργούμενης επιφάνειας. Στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη κατείχαν 6.700 αγάδες και μπέηδες σχεδόν όλη τη γη, αλλά διαχειρίζονταν μικρό μόνον μέρος της γης οι ίδιοι ως beglik, ενώ το μεγαλύτερο μέρος εκμίσθωναν σε καλλιεργητές ως çiftlik. Ο γεωργός στο çiftlik ήταν προσωπικά ελεύθερος, και κατέβαλλε το hak, ένα φόρο σε είδος επί του ακαθαρίστου προϊόντος. Επόμενο ήταν ο κολλίγος να μη θεωρεί συμφέρουσα την οποιαδήποτε επένδυση κι αν είχε τα χρήματα. Όμοια ήταν η κατάσταση στη σερβική Μακεδονία. Στη Δαλματία βρίσκουμε coloni ρωμαϊκού δικαίου που μίσθωναν γη κυρίως αστών. Στη Vojvodina είχε αναπτυχθεί η μεσαία γαιοκτησία: 31,2% των επιχειρήσεων με 5 έως 100 Joch καλλιεργούσαν 70% της γης ενώ 67% των γεωργικών επιχειρήσεων με μικρό κλήρο μέχρι 5 Joch καλλιεργούσαν 10% της καλλιεργούμενης επιφάνειας. Επειδή δεν απορροφήθηκε ο αγροτικός υπερπληθυσμός αλλού, κατακερματίζονταν οι κλήροι όλο και περισσότερο. Στο τέλος του Μεσοπολέμου ήταν πολλοί τόσο μικροί που δεν μπορούσαν πια να δουλέψουν αροτριώντα κτήνη και στα κρατικά κτηματολόγια έπρεπε με το πέρασμα του χρόνου ν' αυξηθεί η κλίμακα δέκα φορές για να χωράει η καταγραφή των όλο και μικρότερων κλήρων. Οι κλήροι αυτοί καλλιεργούνταν με απαρχαιωμένες μεθόδους. Επόμενο ήταν η εκταριακή απόδοση ανά κεφαλή αγροτικού πληθυσμού να έφτανε μόνο στα 17% της γερμανικής κι ήταν η χαμηλότερη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ο αγροτικός πληθυσμός αντιστεκόταν στις κρατικές παρεμβάσεις στους παραδοσιακούς κανόνες γαιοκτησίας και τρόπους καλλιέργειας κι ενδιαφερόταν πολύ λίγο για την εκκαθάριση κι ορθολογικότερη διανομή των εκτάσεων, γιατί έτσι κι αλλιώς δεν προσφέρονταν στο περιττό εργατικό δυναμικό δυνατότητες απασχόλησης σε άλλους τομείς. Κι αν ακόμη υπήρχαν τα μέσα και αν υφίσταντο οι πολιτικές προϋποθέσεις για την επίλυση αυτών των προβλημάτων θα ήταν η ανάπτυξη χρονοβόρα. Σύμφωνα με υπολογισμούς ειδικών θ' αυξανόταν η γεωργική παραγωγή σε 25 χρόνια κατά 50%, και τούτο μόνον υπό τρεις όρους: (1) ότι δεν θ' αυξανόταν ταυτόχρονα κι ο πληθυσμός (2) ότι θα βελτιώνονταν δραστικά οι μέθοδοι και τεχνικές της καλλιέργειας και (3) ότι θα επικρατούσε άλλο ήθος εργασίας. Ο όρος να μην αυξηθεί στο μεταξύ ο πληθυσμός σήμαινε πρακτικά να απορροφηθεί ο πρόσθετος πληθυσμός σε άλλους τομείς της οικονομίας. Αλλά κι οι μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις με ικανοποιητική απόδοση βρέθηκαν ξαφνικά σε μεγάλη κρίση επειδή οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Αργεντινή κι η Αυστραλία πρόσφεραν το σιτάρι (κι άλλα γεωργικά προϊόντα) στη διεθνή αγορά αισθητά φτηνότερα με αποτέλεσμα η αξία της γιουγκοσλαβικής εξαγωγής σιτηρών να πέσει το 1932 στο ένα τρίτο περίπου της αξίας του 1929. Αφού οι τιμές των βιο-

μηχανικών προϊόντων έπεφταν πιο αργά άνοιξε η ψαλίδα. Για να πληρωθεί μ' άλλα λόγια η ίδια ποσότητα εισαγόμενων βιομηχανικών προϊόντων έπρεπε ν' αυξηθεί σημαντικά η εξαγωγή των αγροτικών, γι' αυτά όμως δεν υπήρχε πλέον ζήτηση στη διεθνή αγορά!

Στις δομικές αδυναμίες της γιουγκοσλαβικής οικονομίας προστέθηκαν οι ελλείψεις στην υποδομή, οι ζημιές του πολέμου καθώς και τα προβλήματα της ενοποίησης που υπαινίχτηκα πιο πάνω: τα προβλήματα της ενοποίησης της νομοθεσίας, του φορολογικού συστήματος, του νομισματικού συστήματος και της αγροτικής νομοθεσίας.

Ένα από τα οξύτερα προβλήματα διανομής των αγαθών αποτελούσε η ρύθμιση της γεωργικής ιδιοκτησίας. Στις 25 Φεβρουαρίου 1919 διακηρύχτηκε ότι οι *kmetoni* και *coloni* να είναι στο εξής και ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν, αλλά η (περιορισμένη αυτή) αγροτική μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε μόλις το 1931. Τότε αποκαταστάθηκαν περίπου 500.000 καλλιεργητές με μικρούς κλήρους κι έτσι δημιουργήθηκε μεγάλος αριθμός νέων ασύμφορα μικρών επιχειρήσεων. Εφόσον η απόδοσή τους μόλις επαρκούσε για τη διατροφή των ιδιοκτητών δεν περνούσαν παρά ελάχιστα προϊόντα στην αγορά. Εκτός απ' αυτό δεν είχε το Κράτος τα μέσα να εφοδιάσει τους νέους ιδιοκτήτες με το απαραίτητο για το ξεκίνημα κεφάλαιο. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές χρεωκόπησαν γρήγορα οι γεωργικές επιχειρήσεις. Υποχρεωτικοί πλειστηριασμοί, πωλήσεις κλήρων, κατασχέσεις και δίκες ήταν στην ημερησία διάταξη, η εξαθλίωση του αγροτικού πληθυσμού προχωρούσε. Το Κράτος αναγκάστηκε πρώτα να διακόψει την εξόφληση των χρεών των αγροτών, έπειτα, το 1936, να περικόψει τα χρέη μέχρι το ύψος των 25.000 διναρίων κατά 50% εις βάρος του κρατικού προϋπολογισμού που τα έσοδά του μειώνονταν όμως σταθερά λόγω της πολλαπλούς κρίσης ακριβώς στη γεωργία.

Την αγροτική οικονομία επεβάρυναν και δύο άλλες πολιτικές επιδιώξεις: η ακριβή αποκατάσταση στρατιωτών-βετεράνων του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου κι η μόνιμη εθνικιστική προσπάθεια των Σέρβων ν' αλλάξουν τη σύνθεση του πληθυσμού σε περιοχές που έλεγχαν (εποικισμός της *Vojvodina*). Όταν λαβαίνει κανείς υπ' όψη όλα τα δεδομένα της κρίσης αυτής κατανοεί πόσο άτοπες κι εξωπραγματικές ήταν οι νοσταλγικές επινοήσεις αστών διανοουμένων και ποπουλιστών ιδεολόγων που ταύτισαν τους γεωργούς, το χωριό και την τάχα υγιή γεωργία με το αληθινό έθνος.

Η άνιση ανάπτυξη Βορρά και Νότου στα πλαίσια μιας γενικής οικονομικής και πολιτιστικής υποανάπτυξης συνέπιπτε με την εθνική και πολιτική αντίθεση μεταξύ Σλοβένων και Κροατών αφενός και Σέρβων αφετέρου· στη σερβική Μακεδονία, τη Βοσνία και Ερζεγοβίνη, το Κόσοβο και το *Novi Pazar* η εθνική αντιπαράθεση επικαλυπτόταν από οξείες ταξικές αντιθέσεις μεταξύ μεγαλογαιοκτημόνων και ακτημόνων καλλιεργητών. Στις περιοχές αυτές

άφησε η περιπτωσιακή παρέμβαση των οργάνων της τάξεως στις κοινωνικές αντιπαραθέσεις τραυματικές εμπειρίες. Το 1932 το δημόσιο χρέος στο εξωτερικό είχε ανέλθει σε 16 δισεκατομμύρια γαλλικά φράγκα, αλλά 70% του χρέους αυτού ήταν χρέη της παλιάς Σερβίας. Για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους καταβάλλονταν 20% του κρατικού προϋπολογισμού και 30% των εισπράξεων από εξαγωγές. Αναπόφευκτα χρεωκόπησε το 1933 το Κράτος κι αναγκάστηκε να διεκπεραιώνει το εξωτερικό εμπόριο στη βάση της ανταλλαγής προϊόντων πληρώνοντας δηλαδή τις εισαγωγές σε είδος.

Μετά την ανάλυση των πέντε κρίσεων διαπιστώνω ότι μάλλον αρχίζει τώρα να διαγράφεται μια έκτη κρίση: η κρίση κόπωσης του ακροατηρίου. Γι' αυτό σταματώ εδώ κι ευχαριστώ για την υπομονή σας.

#### ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

##### 1. Βιβλιογραφίες

- Petrovich, M. B.: *Yugoslavia. A Bibliographical Guide*, Washington 1974.  
 Horton, J. J.: *Yugoslavia*, Oxford 1977 (World Bibliographical Series).  
*Dix années d'historiographie yougoslave 1945-1955*, επιμ. J. Tadić, Beograd 1955.  
*Historiographie yougoslave 1955-1965*, επιμ. J. Tadić, Beograd 1965.  
*The Historiography of Yugoslavia 1965-1975*, επιμ. D. Janković, Beograd 1975.
- ##### 2. Γενικά βοηθήματα, πολιτική ιστορία
- Čulinović, F.: *Jugoslavija između dva rata*, 2 τόμοι, Zagreb 1961.  
 Vrčinac, J.: *Naša najnovija istorija (1919-1945)*, Beograd 1967.  
 Clissold, St. (εκδ.): *A Short History of Yugoslavia. From Early Times to 1966*, Cambridge 1968.  
 Sundhassen, H.: *Geschichte Jugoslawiens*, Stuttgart κ.α. 1982.  
 Hoptner, J. B.: *Yugoslavia in Crisis 1934-1941*, New York, London 1963.  
 Gligorijević, B.: *Parlamenti političke stranke u Jugoslaviju 1919-1929*, Beograd 1979.  
 Horvat, J.: *Politička povijest Hrvatske 1918-1929*, Zagreb 1938.  
 Critchley, W. H.: *Political Restrictions on Leadership Response to Political Instability: Yugoslavia, 1921-1928*, Univ. Microfilms, Ann Arbor, Michigan 1975.  
 Purivatra, A.: *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, Beograd 1970.  
 Pribičević, S.: *La dictature du roi Alexandre*, Paris 1933.  
 Maček, Vl.: *In the Struggle for Freedom*, London 1969.  
 Boban, Lj.: *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.

## 3. Στατιστικές

*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 jan. 1921 god. Résultats définitifs du recensement de la population du 31 janv. 1921*, Sarajevo 1932.

*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 jan. 1931 god. Résultats définitifs du recensement de la population du 31 janv. 1931*, 4 τόμοι, Sarajevo 1937-1940.

(Αποτελέσματα εκλογών:) *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu Skupštinu Kraljevine SHS izvršenih na dan 28 nov. 1920 god.*, Beograd 1921.

*Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, održanih 18 marta 1923 god.* (και αντίστοιχα: 8 februara 1925 god., 11 sept. 1927 god.), Beograd 1924, 1926, 1928.

## 4. Ίδρυση του Κράτους

Paulová, M.: *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925.

Janković, D. / Krizman, B. (εκδ.): *Gradja o stvaranju jugoslovenske države*, 2 τόμοι, Beograd 1964.

Haumant, E.: *La formation de la Yougoslavie*, Paris 1930.

Seton-Watson, R. W.: *The South Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London 1911.

Janković, D.: *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915 god.*, Beograd 1973.

— του ίδιου: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917 god.*, Beograd 1967.

Zečević, M.: *SLS i jugoslovensko ujedinjenje 1917-1921*, Beograd 1973.

Šušić, F.: *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS, 1914-1919*, Zagreb 1920.

## 5. Οικονομική και κοινωνική ιστορία

Mirković, M.: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.

— του ίδιου: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1952.

Tomasevich, J.: *Peasant Politics and Economic Changes in Yugoslavia*, Stanford 1955.

Vučo, N.: *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958.

Kukoleča, St.: *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941.

Erić, M.: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941 god.*, Sarajevo 1958.

## 5. Ιδεολογία, εθνικισμός

Behschnitt, W. D.: *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.

## ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΚΛΟΓΩΝ

	1927		1920		1923		1925	
	ψήφοι %	έδρες %	ψήφοι %	έδρες %	ψήφοι %	έδρες %	ψήφοι %	έδρες %
Λαϊκό Ριζοσπαστικό (Narodna Radikalna Stranka)	742.111 31,9	112 35,6	284.575 17,7	91 21,7	562.213 25,82	108 34,8	702.573 28,8	123 37,0
Κροατικό Αγροτικό (HRSS)	367.570 15,8	61 19,4	230.590 14,3	50 11,9	473.733 21,76	70 22,4	545.466 22,3	67 21,3
Γιουγκοσλαβικό Δημοκρατικό (Jugosl. Demokratska Stranka)	381.784 16,4	59 18,7	319.448 19,9	92 22,3	400.342 18,39	51 16,3	279.686 11,8	36 11,7
Ανεξάρτητο Δημοκρατικό (Samostalna Demokratska Str.)	199.040 8,6	22 7,0					117.953 5,0	8 2,5
K.K.Γ.			198.736 12,4	58 13,9				
Σοσιαλδημοκρατικό	24.035 1,0	1 0,3	46.792 2,9	10 2,4	48.337 2,22	2 0,6	23.457 0,9	— —
Ένωση Καλλιεργητών (Savez Zemljoradnika)	136.076 5,8	9 2,9	151.603 9,4	39 9,4				
Σλοβενικό Λαϊκό (SLS, Slovenska Ljudska Str.)	106.247 4,0	20 6,3	58.971 3,7	14 3,3	126.378 5,81	21 6,7	105.304 4,3	20 6,3
Κροατικό Λαϊκό (Hrvatska Pučka Stranka)	31.746 1,0	1 0,3	52.333 3,3	13 2,7			12.482 0,5	— —
Γιουγκοσλ. Μουσουλμαν. Οργάν. (JMO, Jugosl. Muslim. Organ.)	58.623 2,5	9 2,9	110.895 6,9	24 5,7	112.228 5,16	18 5,7	132.296 5,4	15 4,8
Dzemijet			30.029 1,9	8 1,9	71.453 3,28	14 4,5	12.468 0,7	— —
Ομοσπονδιακό Μαυροβούνιο (Crnogorska Federalna Str.)	5.153 0,2	1 0,2			8.561 0,39	2 0,6	8.873 0,3	3 0,9
Κόμμα Καλλιεργητών (Zemloradnička Stranka)					153.579 7,05	10 3,2	117.922 4,8	4 1,3
Κροατ. Κόμμα Ημερομισθ. Εργ. (Hrvatska Težačka Stranka)			38.400 2,4	7 1,7	5.468 0,25	— —		
Κροατική Κοινότητα (Hrvatska Zajednica)			25.867 1,6	4 1,0				
Κροατικό Κόμμα Δικαίου (Hrvatska Stranka Prava)			10.880 0,7	2 0,5	8.089 0,37	— —	3.064 0,1	— —
Εθνική Συσπείρωση (Nacionalni Blok)							210.843 9,6	31 10,0
Υπόλοιπα Κόμματα		20		7		16		8